

TUMŠAIS MANTOJUMS UN TŪRISMS

EBREJU MANTOJUMA UN HOLOKAUSTA VIETAS LATVIJĀ

Vadlīnijas tūrisma nozarei

LATVIJAS UNIVERSITĀTES FILOZOFIJAS
UN SOCIOLOĢIJAS INSTITŪTS
“MEMOTOURS”
2023

MemoTours

Latvijas Universitātes
Filozofijas un
socioloģijas institūts

LATVIJAS
UNIVERSITĀTE

Vadlīnijas tapušas Latvijas Zinātnes padomes finansētā Fundamentālo un lietišķo pētījumu projektā “Sarežģītais vēsturiskais mantojums Latvijā: holokausta tūrisma vietas starp piemiņas kultūru, mūsdienu tūrisma pieprasījumu un piedāvājumu” (MemoTours).
Projekta nr. Izp-2019/1- 0241.

Redaktore

Dr.oec. Aija van der Steina

Autori:

Dr. oec. Aija van der Steina, *Mg. hum.* Diāna Popova,

Dr. geogr. Maija Rozīte, *Mg. arhiv.* Kaspars Strods,

Dr. hist. Inese Runce, *PhD* Raivis Sīmansons,

Dr. phil. Solveiga Krūmiņa-Koņkova.

Literārā redaktore

Sigita Kušnere

Grāmatas vāka noformējumā izmantots Likverteņu memoriāla attēls (foto: Aija van der Steina).

© Autori, 2023 © Latvijas Universitāte, 2023

Saturs

Ievadvārdi.....	1
Tumšais tūrisms un sarežģītais mantojums: jēdzieni un definīcijas.....	3
Tumšā tūrisma vietu iedalījums	5
Tūristu motīvi un pieredzējums.....	7
Holokausts Latvijā – atmiņa un mantojums	9
Tumšā mantojuma iekļaušana tūrisma piedāvājumā	14
Kāpēc tas ir svarīgi?	14
Ar ko sākt?.....	15
Soli pa solim.....	19
Vietējo iedzīvotāju attieksme	24
Digitālo tehnoloģiju izmantošana.....	26
Rekomendācijas gidiem.....	27
Noderīgi resursi.....	30
Izmantotā literatūra.....	35

IEVADVĀRDI

Aija van der Steina
un Diāna Popova

Tumšais tūrisms ir kļuvis par atpazīstamu zīmolu un neatņemamu tūrisma sastāvdaļu, taču joprojām šis tūrisma veids, kas ietver tādu vietu apmeklēšanu, kas saistītas ar nāvi un traģēdijām, akadēmiskajā vidē un tūrisma praktiķu vidū tiek vērtēts pretrunīgi. Pretrunīgā attieksme saistāma ne tikai ar dažādu izpratni par to, ko ietver tumšais tūrisms un kādi ir tūristu motīvi un uzvedība, apmeklējot tumšā mantojuma vietas, bet arī ar to, cik ētiski ir izmantot nāvi un traģēdijas tūrisma piedāvājumā. Tūrisms mūsdienās bieži tiek asociēts ar atpūtas un izklaides motīviem, un tradicionālajā tūrisma piedāvājumā visbiežāk tiek iekļautas tādas kultūrvēsturiskas vietas, objekti un tradīcijas, kas vietējo kopienu un nāciju atspoguļo pozitīvā gaismā un uzsver tās vēsturisko attīstības ceļu. Par vietām un notikumiem, ar kuriem vairākums iedzīvotāju lepojas vai kas saistās ar nacionālo identitāti stiprinošiem aspektiem, ir vieglāk komunicēt ar tūristiem nekā par stāstiem par sarežģīto vēsturi, kas raisa skumjas, neērtas vai pretrunīgas sajūtas.

Latvija ir viena no valstīm, kas 20. gadsimtā pieredzējušas milzīgu vardarbību un ciešanas, un ko Austrumeiropas vēstures pētnieks Timotijs Snaiders (Timothy Snyder) dēvē par asinszemēm, kuras cietušas gan no Staļina, gan Hitlera totalitārajiem režīmiem. Tomēr tikai pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas kļuva iespējams pētīt un identificēt patiesos abu režīmu noziegumu apmērus, kā arī pakāpeniski veidot īpašas atceres vietas upuriem un to piemiņai: kapavietas, upuru pārapbedīšanas vietas, memoriālus, piemiņas akmeņus, plāksnes, kā arī jaunus muzejus un ekspozīcijas, kas tiecas izglītot sabiedrību un neļaut aizmirst vēsturiskos pāridarījumus. Otrais pasaules karš ar trīs okupācijas periodiem Latvijā ir atstājis dziļas rētas un sāpīgu mantojumu, kura sekas izjūtam vēl šodien. Par tumšajiem un traģiskajiem notikumiem, kas saistīti ar represijām un civiliedzīvotāju iznīcināšanu, vietējie iedzīvotāji drīzāk izvēlas nerunāt un upurus pieminēt privāti, tāpēc arī tūrisma vietu pārvaldības organizācijas un tūrisma pakalpojumu sniedzēji visbiežāk izvairās no mērķtiecīgas šo vietu iekļaušanas tūrisma piedāvājumā vai informācijā.

Šo vadlīniju mērķis nav panākt, lai katrā ceļojuma galamērķī tiktu izveidots tumšā tūrisma piedāvājums tūristiem vai tas tiktu proaktīvi popularizēts tūristu auditorijai. Šeit apkopotas teorētiskas un praktiskas atziņas, lai palīdzētu galamērķiem sarežģītā un tumšā mantojuma

1 Plašāka informācija par Latvijas Zinātņu Padomes finansēto projektu "MemoTours" projektu atrodama LU Filozofijas un socioloģijas institūta vietnē: <https://www.fsi.lu.lv/article/2/projekti/206/memotours-sarezgitaivesturiskais-mantojums-latvija-holokausta-turisma-vietas-starp-pieminas-kulturu-musdienu-turisma-pieprasijumu-un-piedavajumu> [sk. 29.08.2023.].

apzināšanā, lai, sadarbībā ar citām iesaistītajām pusēm, tā iekļaušana tūrismā (piedāvājumā un informācijā) notiktu visatbildīgākajā veidā, veicinot gan piemiņas vietu saglabāšanu, gan nodrošinot piemiņas un izglītības funkciju vietējiem un ārvalstu tūristiem. Šajās vadlīnijās iekļautas atziņas, kas iegūtas, īstenojot pētījumus¹ vietās, ceļojumu galamērķos un tūristu piesaistēs, kas saistītas ar tumšākajām mūsu vēstures lappusēm – holokaustu.

Okupācijas muzejs, Žaņa Lipkes memoriāls, Salaspils memoriāls, Rīgas Geto un Latvijas holokausta muzejs, ekspozīcija “Sirdsapziņas uguns” Cēsīs, Zaļā sinagoga Rēzeknē un citi objekti ir kļuvuši par atpazīstamiem ārvalstu un vietējo tūristu interešu objektiem. Tomēr vērojams, ka ir arī vietas, kas tiecas izvairīties no sāpīgā mantojuma komunicēšanas tūristiem vai arī selektīvi izvēlas stāstīt par tām piemiņas vietām, kas būtiskas galvenokārt latviešiem, taču atstāj noklusētu stāstu par milzīgajiem civiliedzīvotāju upuriem Nacistiskās Vācijas īstenotajā holokaustā, kas uzskatāma par lielāko masu slepkavībā uz Latvijas zemes. Trešā reiša okupācijas laikā nacisti un vietējie kolaboranti nogalināja ap 71 000 Latvijas un ap 20 000 no Eiropas deportēto ebreju. Daudzas slepkavības notika nelielās ebreju apdzīvotās vietās, taču lielākās ebreju kopienas mitinājās lielajās pilsētās: Rīgā, Daugavpilī, Liepājā, Jelgavā u. c., kuru pievārtēs masu kapos aprakti tūkstošiem nogalināto cilvēku. Mūsdienās daudzviet ir izvietotas piemiņas plāksnes un memoriāli, kas veltīti šo holokaustā nonāvēto civiliedzīvotāju upuru piemiņai.

Neatkarīgi no mūsu attieksmes un zināšanām par tumšajām vēstures lappusēm, tostarp par ebreju kopienas likteni Latvijā, par to interesējas un turpinās interesēties ārvalstu viesi, kas, zinot Eiropas vēsturi, paši meklēs informāciju un iespējas apmeklēt vietas, kas tiem šķiet būtiskas šajā kontekstā. Savukārt veids, kādā mēs par šiem sāpīgajiem notikumiem (ne)komunicējam, rāda mūsu attieksmi pret holokausta piemiņu, vai tas būtu caur nepilnīgu vai iztrūkstošu informāciju tūrisma vietnēs un ceļvežos par novadā esošajām piemiņas vietām, vai dabā neeksistējošām ceļa zīmēm, vai garā zālē un krūmos ieaugušiem pieminekļiem.

Šajās vadlīnijās īsumā izskaidroti galvenie ar tumšo tūrismu saistītie jēdzieni un atklāti tumšā tūrisma veidi un apmeklētāju motivācijas, kā arī sniegti praktiski padomi, kā tumšo mantojumu iekļaut tūrisma informācijā un piedāvājumā. Nākamajā nodaļā izskaidrots, ka tumšais tūrisms ietver plašu nokrāsu spektru, t. i., no “gaišākām” līdz “tumšākām” tumšā tūrisma vietām, tomēr šajās vadlīnijās fokuss vērsts uz vistumšāko tūrismu jeb drūmo tūrismu, kas saistīts ar Latvijas ebreju mantojumu un holokaustu.

Tumšais tūrisms un sarežģītais mantojums: jēdzieni un definīcijas

Tradicionāli kapu un nāves vietu apmeklēšana tika traktēta kā viens no kultūrvēsturiskā mantojuma tūrisma veidiem (Timothy and Boyd 2003). Kopš 20. gadsimta 90. gadu vidus pētījumos par tūrisma vietām, kas saistītas ar nāvi, traģēdijām un katastrofām, akadēmiskajā vidē tika ieviesti un paralēli izmantoti tumšā tūrisma (Foley and Lennon 1996) un tanatūrisma (nāves tūrisms) (Seaton 1996) jēdzieni. Mūsdienās tumšā tūrisma jēdziens no sākotnēji akadēmiska termina ir kļuvis arī par tūrisma nozarē un sabiedrībā atpazīstamu zīmolu, bet joprojām pastāv pretrunīgi viedokļi par šā jēdziena lietošanu, jo tas visbiežāk tas tiek asociēts galvenokārt ar izklaidē balstītām aktivitātēm (Ashworth and Isaac 2015), un terminam nav vienāda nozīme un izpratne (konotācija) dažādās valodās un kultūrās (Biran and Poria 2014). Lai arī holokausta vietas ir bieži pētītas tumšā tūrisma kontekstā, pastāv atšķirīgi viedokļi par to, kā tūrisma fenomens tajās apzīmējams, piemēram, holokausta tūrisma pētnieks Daniels Reynolds (Daniel Reynolds) izvairās no tumšā tūrisma jēdziena lietošanas, jo uzskata holokausta laikā pastrādāto noziegumu apzīmēšanu ar vārdu “tumšais” par eifēmismu (Hartman et al. 2018: 275).

Ar tumšo tūrismu saprot tūrisma veidu, kurā viens no ceļojuma nolūkiem ir tādu vietu apmeklēšana, kas saistītas ar nāvi un ciešanām, piemēram, kauju vietas, genocīda, holokausta, terora aktu vietas, cietumi, vietas, kur notikušas dabas katastrofas, spokošanās, leģendu vietas u. c. Ceļojuma nolūks apmeklēt šīs vietas var būt primārs vai sekundārs. Tumšais tūrisms var ietvert dažādus apmeklējuma motīvus, sākot no izklaides (piemēram, Drakulas pils apmeklējums), piedzīvojuma (kapu un spoku tūres), ziņkārības (vietas, kur notikušas dabas katastrofas) līdz piemiņai un izglītībai kā apmeklējuma motīvam (Aušvicas koncentrācijas nometne). Dažkārt šādā kontekstā lieto arī jēdzienu “tanatūrisms”.

Viens no tumšā tūrisma pētījumu pamatlicējiem Filips Stouns (Philip Stone) definējis tumšo tūrismu kā ceļošanu un tādu vietu/objektu un ekspozīciju apmeklēšanu, kuru galvenā tēma ir reāla vai apspēlēta nāve, ciešanas vai šķietami briesmīgi notikumi (Hartmann u.c., 2018).

Tumšā tūrisma vietas un pieredzes atšķiras savā “tumšumā”: ja “gaišākās” vietas un piedzīvojums ir vairāk saistīts ar izklaides elementiem un nostāstiem, tad “tumšākās” vietas ir saistītas ar patiesi traģiskiem un drūmiem vēsturiskiem notikumiem un tiek apmeklētas izglītības un piemiņas nolūkā.

Šajās vadlīnijās uzsvars tiek likts uz tumšāko no tumšā tūrisma paveidiem – drūmo tūrisma (šādu terminu iesakām lietot latviešu valodā), kura viens no ceļojuma nolūkiem ir katastrofu, ciešanu, traģēdiju, tostarp genocīda un holokausta, vietu apmeklēšana. Vietas vai apmeklējuma motīvs drūmajā tūrismā ir emocionāls, kognitīvas jeb mācīšanās pieredzes gūšana, individuāla vai kolektīva piemiņa un izglītošanās.

“Tumšais tūrisms ietver arī disonējoša mantojuma, selektīvi noklusētas, politiskas un ideoloģiskas, iedomātas un iztēlotas vietas, un šīs vietas ir cieši saistītas ar to interpretāciju un nozīmi,” (Stone 2013: 308) Dažādas sabiedrības grupas vienas un tās pašas vietas, vienus un tos pašus pagātnes notikumus uztver atšķirīgi, arī viņu uzvedība šo vietu kontekstā ir atšķirīga, tāpēc šo vietu pārvaldība un iesaiste tūrismā ir sarežģīta.

Neatkarīgi no mēroga, konteksta un vietas visās kultūras mantojuma formās ir novērojama disonanse tūrisma produktu veidošanas, satura interpretācijas un komunikācijas procesos, tāpēc jāņem vērā apmeklētāju motīvi, kuri ir atšķirīgi upuriem, pāridarītājiem, un vairāk vai mazāk iesaistītajiem jeb “malā stāvētājiem” (Tunbridge and Ashworth 1996). Vieni var būt svarīga šo notikumu un vietu publiska atzišana, citiem – to “izdzēšana” un aizmirstāna šķiet labākā pieeja, lai dzīvotu tālāk (Samuels 2015).

Uzsverot drūmā tūrisma vietu komplekso, sarežģīto dabu un pretrunīgo vēstures interpretāciju, pētnieki, izzinot šo fenomenu, lieto arī tādus apzīmējumus, kā “sāpju un kauna vietas”, “sarežģītais mantojums” (Logan and Reeves 2008), “vietas ar aizēnotu vēsturi” (Hartmann 2014), “traumas ainavas” un “nāves ainavas” (Roberts and Stone 2014), “sensitīvais mantojums” (Magee and Gilmore 2015), “tumšais mantojums” (Biran et al. 2011).

Paplašinot kultūras mantojuma jēdzienu un iekļaujot tajā arī “tumšo mantojumu”, vairāki pētnieki risina jautājumu par to, “kā un kāpēc cilvēki izvēlas pievērsties aspektiem, kas saistīti ar notikušiem konfliktiem, nāvi un ciešanām”, un novērtēt, “kā un kāpēc pagātne mūsdienās ir nozīmīga”, kas ir atšķirīga pieeja tradicionālajai monumentālā un estētiski patīkamā mantojuma izpratnei (Thomas et al. 2019: 1).

Tumšā tūrisma vietu iedalījums

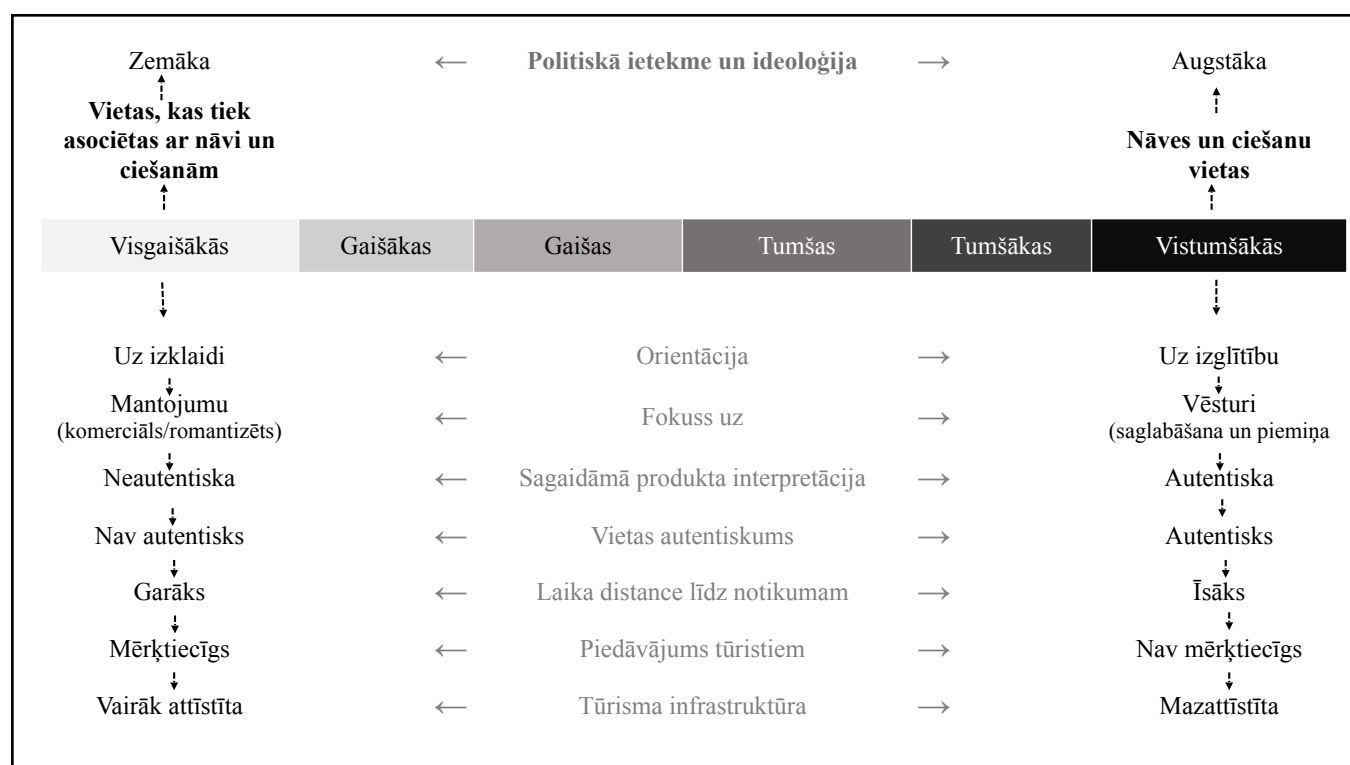
Tumšā tūrisma jeb nāves, traģēdiju un ciešanu vietas pēc tās tumšuma pakāpes, atkarībā no atrašanās vietas autentiskuma, var iedalīt:

- primārās vietas, tās ir vietas, kas atrodas reālajā nāves vai nozieguma vietā;
- sekundārās vietas, kuras parasti neatrodas tieši nozieguma vai ciešanu vietās, bet tiek asociētas ar nāvi un ciešanām (Lennon and Foley 1999; Miles 2002).

Holokausta mantojumu var pieredzēt faktiskās holokausta norises vietās vai vietās, kas atrodas citviet, bet ir saistītas ar holokaustu. Pie primārām vietām tiek pieskaitītas arī vietas, “kas iemieso un izceļ stāstu par cilvēkiem, kurus piemeklēja traģēdija” (Cohen 2011: 194). Kā piemērs minams ASV Holokausta memoriālais muzejs (United States Holocaust Memorial Museum) Vašingtonā (atklāts 1993. gadā) un Yad Vashem memoriāls Izraēlā (pēc pārbūves atklāts 2005. gadā), kas uzskatāmi par autentiskām – primārām – ar holokaustu saistītām vietām.

Filips Stouns (Stone 2006), balstoties uz atšķirīgu vietu “tumšuma” intensitāti un tūrisma produktus raksturojošiem aspektiem, tumšā tūrisma vietu/produktu pozicionēšanai piedāvā konceptuālu “tumšā tūrisma spektru”. Tumšā tūrisma vietu/produktu raksturošanai tiek izmantoti tādi raksturlielumi kā vietas funkcijas, vietas

1. attēls. Tumšā tūrisma spektrs (pēc Stone 2006: 151)

un uztvertā autentiskuma līmenis, laika distance līdz vēsturiskajiem notikumiem, tūrisma infrastruktūras attīstības līmenis, iesaistes tūrismā mērķtiecīgums, kā arī politiskās ietekmes līmenis u. c. (sk. 1. attēlu).

Stouns tumšajā tūrisma spektrā izdala septiņas tumšā tūrisma vietas/produktus, uzsverot, ka tumšākās no tumšā tūrisma vietām netiek mērķtiecīgi veidotas kā tūrisma produkti: tumšās “izklaides fabrikas”, tumšās izstādes, tumšās ieslodzījuma vietas (pagrabi/cietumi), tumšās apbedījuma vietas, tumšās svētvietas, tumšās konfliktu vietas, tumšās genocīda noietnes (Stone 2006: 152–157). Spektra gaišākajā daļā izvietota Drakulas pils Rumānijā, bet tumšākajā – Aušvicas-Birkenavas memoriāls, kas ir orientēts uz izglītību, vietas saglabāšanu, piemiņu, autentisku vietas interpretāciju un ir saistīts ar politiskām interesēm un ietekmi.

Tumšā tūrisma tiešsaistes vietnē (<https://www.dark-tourism.com>) Latvijā (un arī Lietuvā un Igaunijā) kā tumšais mantojums tiek norādīts Otrā pasaules kara mantojums, tostarp holokausta vietas un Aukstā kara perioda (PSRS) mantojums. Vietnes Dark-tourism Latvijas sadaļas ekrānšāviņš (sk. 12.06.2023)

LATVIA

Latvia is one of the three Baltic States (together with **Estonia** to the north, and **Lithuania** to the south) that used to be part of the **Soviet Union** until gaining independence after the latter's collapse in the early 1990s.

The modern history of this small country has plenty of dark chapters, not only relating to **communist** rule during the **Cold War** era. Before that, the country was kicked about badly in **WWII**, first being swallowed up by the **USSR** (in accordance with the Hitler-Stalin- or **Molotov-Ribbentrop-Pact**) and then being occupied by **Nazi Germany** from 1940 until almost the end of the war. During that time, the **Holocaust** more or less wiped out the Jewish population (and the collaboration of Latvians was an element facilitating this!), esp. through mass executions by the **SS Einsatzgruppen**.

Several memorials have been set up to commemorate that particular dark chapter in Latvian history, especially in and around **Riga**.

Tūristu motīvi un pieredzējums

Tumšā tūrisma pieprasījumu ietekmē gan tādi faktori kā vietas raksturlielumi (atrašanās vieta un pieejamība, vispārējā un tūrisma infrastruktūra, pieejamā informācija par tumšo mantojumu, laika distance līdz vēsturiskajiem notikumiem), gan arī tūristus raksturojošie raksturlielumi (nacionalitāte, solidaritāte ar cietušajiem un zināšanu līmenis) (Farmaki 2013) u. c. Jāatzīmē, ka tumšā tūrisma motīvi, pieredzes un reakcijas dažādās vietās un dažādu apmeklētāju grupām ir ļoti atšķirīgas.

Empīriski pētījumi tumšā mantojuma vietās atklāj, ka apmeklētāju motīvi ir atšķirīgi un sakrīt ar kultūrvēsturiskā mantojuma apmeklējuma motīviem un tie visbiežāk nav saistīti ar aizraušanos ar nāvi (Biran et al. 2011; Isaac and Cakmak, 2014; Lewis et al. 2021). Pētījumi arī liecina, ka šādu vietu apmeklētāji sevi neuzskata par tumšajiem tūristiem (Light 2017).

Kā viens no visbiežāk minētajiem tumšā tūrisma vietu apmeklējuma motīviem tiek minēta vēlme iepazīt un izprast pagātnes notikumus. Drūmā tūrisma vietu apmeklētājus var iedalīt divās pamatgrupās (Beech 2000):

- 1.** apmeklētāji, kuriem ir personīga saite/piesaiste traģēdiju vietai (piemēram, holokausta izdzīvojušie, aculiecinieki, viņu radnieki vai tie, kuri identificē sevi ar šo tumšo mantojumu);
- 2.** tūrisma galamērķa tradicionālie tūristi, kuri tumšā mantojuma vietu apmeklē:
  - ar primāru motīvu;
  - ar sekundāru motīvu – ceļotāji, kuri galamērķī ir ieradušies citu, visbiežāk atpūtas, motīvu vadīti, bet galamērķī ir radusies vēlme apmeklēt arī tumšā mantojuma vietu.

Apmeklētājiem, kuriem ir personīga saite ar traģēdiju vietu, ir lielāka interese emocionālā pieredzējumā un izjūtās, kas saistītas ar savu nacionālo mantojumu un identitāti. Tūristi šīs vietas apmeklē galvenokārt tādēļ, lai gūtu izglītojošu pieredzējumu (Biran et al. 2011).

Ja tumšā mantojuma vieta publiskajā kultūrā ir ikoniska, piemēram, Aušvicas-Birkenavas memoriāls Polijā vai Annes Frankas (Anne Frank) māja Amsterdamā, tā kļūst par starptautiski atpazīstamu nāves un nežēlības simbolu. Šāda atpazīstamība var kļūt par vietas apmeklējuma motīvu, lai apskatītu reālu tumšā mantojuma vietu un iegūtu autentisku pieredzi (Wight 2020).

Jāatzīmē, ka tumšā tūrisma kontekstā tūristi nereti tiek portretēti kā nekritiska patērētāju masa, kas ieinteresēta tikai masu izklaidē, taču pētījumi atklāj, ka, piemēram, holokausta vietu apmeklētāji izceļas ar kritisku pašrefleksiju,

viņi spēj kritiski novērtēt pieredzējuma autentiskumu, iesaistīties diskusijā par traģisko notikumu interpretāciju (Reynolds 2016).

Janivs Poria (Poria 2013: 348–349), tipoloģizējot apmeklētāju pieredzējumu mantojuma vietās un balstoties uz tūrista gaidām, mantojuma uztveri, attieksmi pret interpretāciju un pienākuma sajūtu apmeklēt vietas, piedāvā četras “Jā- pieredzes”: jāredz, jājūt, jāmacās un jāattīstās (sk. 2. attēlu).

Lai gan tumšais mantojums asociējas ar negatīvām emocijām, šo vietu apmeklēšana var izraisīt arī pozitīvas emocijas (Biran et al. 2011), tādas kā cerība, lepnums, mīlestība, pateicība u. c. Negatīvām emocijām ir būtiska loma pieredzes kvalitātē, tās var būt nozīmīgs piesaistes faktors, jo apmeklētāji ir gatavi šādām emocijām.

Tūristu pieredzējums lielā mērā ir atkarīgs no kompleksām apmeklētāju gaidām, kas balstītas uz iepriekšējo saskarsmi ar tēmu, visbiežāk popkultūras vidē. Grāmatas, filmas, televīzijas raidījumi bieži veido emocionālo fonu un skaidru priekšstatu, ko apmeklētājs no konkrētās vietas cer iegūt (Wight 2020).

Drūmā tūrisma vietu apmeklētāju subjektīvās pieredzes ir raksturotas kā provokatīvākas, dziļākas, vērtīgākas (arī no patērētā laika viedokļa), ar lielāku iespēju, ka tās tiks rekomendētas arī citiem (Lacanieta et al. 2020). Rekomendācijas, atkārtota atgriešanās, citu līdzīgu vietu apmeklēšana un vietas popularizēšana ir visbiežākās tumšā mantojuma vietu apmeklētāju atbildes uz jautājumu par pieredzēto.

2. attēls. Apmeklētāju tipi pēc četrām “Jā — pieredzēm” tumšā mantojuma vietās (Poria 2013)

Obligāti “**JĀREDZ**” – apmeklējumu galvenais mērķis ir noskaidrot, kāpēc šī vieta ir obligāti jāredz. Nav ieinteresēti dziļākā emocionālā vai mācīšanās pieredzē, zināšanas par vēsturiskajiem notikumiem nav vai ir vājas, ir gatavi tērēt savu laiku un naudu, lai iepazītu šo reālo vietu, objektus un artefaktus. Svarīga loma – vietas objektīvam autentiskumam un estētikai.

“**JĀATTĪSTĀS**” – personiskās izaugsmes, attīstības pieredze. Gaida, ka šī pieredze ietekmēs vai pat mainīs viņu dzīvi, stiprinās identitāti, vērtību sistēmu un ideoloģisko pārliecību. Tūristi pazīst vietu un tās mantojumu, tāpēc šie tūristi mantojumu uztver vairāk par savējo nekā par citu grupu mantojumu.

“**JĀSAJŪT**” – ne tikai vēlme bagātināt savas zināšanas, bet arī gūt emocionālu pieredzi. Būtiska loma ir interpretācijai, jo apmeklētājs gaida, ka piedāvātais stāsts un interpretācija radīs spēcīgas emocijas. Apmeklētājiem var būt, bet var arī nebūt saite ar mantojumu. Atsevišķos gadījumos apmeklētāji var sajust pienākumu atklāt šīs emocijas (piemēram, sociālajos tīklos).

“**JĀMACĀS**” pieredze balstās uz tūristu sajūtu, ka viņiem mantojuma vietā ir jāmacās, apskatot un gūstot informāciju par saistītajiem vēsturiskiem notikumiem, uzzinot kaut ko jaunu. Galvenais, lai būtu interesanti, izklaidējoši, lai veicinātu emocionālu iesaisti. Parasti šie tūristi ir ar zināšanām par vietas/objekta vēsturi, bet mantojumu neuzskata par savu. Tāpēc viņiem ir zema vai pat nav emocionālā saite ar vietu. Vietas autentiskums nav noteicošais faktors.

Holokausts Latvijā – atmiņa un mantojums

Ebreju kopiena ir vēsturiski viena no senākajām pastāvošajām etnorelīģiskajām kopienām Latvijā. Pirmā ebreju kopiena toreizējā Livonijas teritorijā izveidojās jau 16. gadsimta beigās, taču vēsturiski ziņas par ebreju klātbūtni Rīgā ir saglabājušās jau no viduslaikiem. Ebreji Rīgā un mūsdienu Latvijas teritorijā ir pieredzējuši dažādas varas (vācu, poļu, zviedru, krievu) un to īstenotos likumus attiecībā uz ebrejiem. Vēsturiski Latvijā dzīvoja divas ebreju lingvistiskās kopienas: vācvalodīgie Kurzemes ebreji un poļu-ebreju kultūras idišā runājošais atzars.

Jau 1918. gada 17. novembrī Latvijas Tautas padome (LTP) atzina etnisko minoritāšu tiesības, deva tiesības deleģēt savus pārstāvjus likumdošanas un izpildvaras institūcijās, kā arī garantēja kopienu kultūras tiesības un to identitātes saglabāšanu. 1919. gada 8. decembrī izdotie Izglītības likuma panti noteica, ka minoritātēm ir tiesības organizēt savas kopienu skolas un pašām pārvaldīt tās, t. i., īstenot savu izglītības autonomiju, kas radīja pamatu Latvijas ebreju minoritātes tapšanai un tās kultūras autonomijai. Tautas skatīšanās 1935. gadā, kas notika īsi pirms valstiskuma zaudēšanas un tuvojošās padomju un nacistiskās okupācijas, Latvijā dzīvoja 93 479 ebreji. Latvijas ebreju kopiena bija sazarojusies visā Latvijas teritorijā ar savu plaši izveidoto skolu un sabiedrisko organizāciju tīklu. Tās klātbūtne bija visnotaļ pamanāma gan ekonomiskajā, gan arī kultūras dzīvē. Ebreju kopienas darbība tika daļēji pārtraukta padomju okupācijas pirmajā gadā (1940. gada jūnijs – 1941. gada jūnijs) un gandrīz pilnībā iznīcināta nacistiskās okupācijas laikā (1941-1945).

Holokaustā Latvijā gāja bojā teju 70 000 vietējo ebreju, kā arī vismaz 16 000 no vairāk nekā 24 000 uz Latviju atvestajiem Rietumeiropas ebrejiem, kā arī aptuveni 1000 Lietuvas ebreju. Nacistu okupētās Latvijas teritorijā īstenotā holokausta būtiskākie sastāvelementi bija ebreju cilvēktiesību likvidēšana, antisemitisma propaganda, ebreju ieslodzīšana geto un koncentrācijas nometnēs, sistemātiska un mērķtiecīga ebreju nogalināšana. Kopējais upuru skaits nacistu okupētajā Latvijā lēšams līdz 90 000 cilvēku. No Latvijas teritorijā nacistu okupācijas sākumā palikušajiem aptuveni 70 000 ebreju holokaustā izdzīvoja nedaudz vairāk par tūkstoti jeb tikai 1-2 procenti Latvijas ebreju. Pēc vēsturnieka Andrieva Ezergaiļa domām, ebreju slepkavošana

bija lielākais kriminālais noziegums, kas uz Latvijas zemes jebkad noticis (Bērziņš 2023).

Latvijā atlikusi nelielā ebreju kopiena pēc kara neformāli atjaunoja savu darbību. Par pirmajiem neformālajiem piemiņas pasākumu un holokausta vietu apmeklēšanas gidiem lielākoties kļuva holokausta izdzīvojošie rīdzinieki vai arī viņu tuvinieki, kas savā ziņā apvienoja divus pienākumus – amatierisku pētniecību un mutvārdu vēstures saglabāšanas funkciju.

Padomju varas gadiem raksturīgo antisemitismu papildināja kopš 20. gadsimta 40. gadu nogales realizētā holokausta norišu un to atceres noklusēšanas politika, kas izpaudās kā atteikumi un izvairīšanās celt pieminekļus, ierīkot piemiņas vietas, kā arī norādījums neakcentēt ebreju upurus, runājot un rakstot par nacistiskā režīma noziegumiem. Kā redzams, piemēram, Valmieras Ķelderleļā un vairākās citās vietās Latvijā, padomju varas gados veidotie pieminekļi ar saviem lakoniskajiem uzrakstiem, kuros pieminēti anonīmi padomju pilsoņi – nacistiskā režīma upuri, faktiski kalpoja holokausta noziegumu un to upuru piemiņas noklusēšanai.

Sākot ar 20. gadsimta 60. gadiem, Latvija kļuva par vienu no ebreju cionistiskās kustības centriem PSRS, piesaistot lielu skaitu padomju ebreju, kas šī iemesla dēļ pārcēlās uz dzīvi Latvijā, taču šai ebreju iedzīvotāju daļai bija cita vēsturiskā atmiņa un saikne ar Latvijas ebreju kultūrvēsturisko mantojumu, holokausta piemiņas vietām un piedzīvoto traģēdiju bija pastarpināta.

1988. gadā Rīgā tika izveidota Latvijas ebreju kultūras biedrība, kas simboliski iezīmēja Latvijas ebreju kopienas atdzimšanas sākumposmu. 1989. gadā Rīgā tika atklāta pirmā ebreju skola PSRS, plašākā mērogā tika uzsākta vēsturiskā diskusija un ebreju kopienas vēstures izpēte, holokausta un šā sarežģītā vēsturiskā mantojuma apzināšana, popularizēšana un dokumentēšana. Ar jaunu vilni tas aizsākās 20. gadsimta 90. gados pēc PSRS sabrukuma un Latvijas neatkarības atgūšanas.

Padomju Latvijā gan vietējo, gan ārzemju tūristu apkalpošanā jau kopš okupācijas sākuma tūrisms tika izmantots kā padomju propagandas līdzeklis. Lieki teikt, ka nedz padomju, nedz ārzemju tūristiem izstrādātajos un kontrolētajos maršrutos neviena no holokausta piemiņas vietām Rīgā netika iekļauta. Turklāt ārzemju tūristi tika ļoti stingri kontrolēti un nokļūšana pašu izvēlētajās apskates vietās bija gandrīz neiespējama. Arī publicētie tūrisma ceļveži informāciju par šādu tematiku nepiedāvāja, arī publiskajās kartēs tā nebija pieejama. Pirmais neoficiāli izdots ceļvedis "Ebreju Rīga" (1990), kura autors bija holokausta izdzīvojošais vēsturnieks Marģers Vestermanis, kļuva par rokasgrāmatu

pirmajiem vietējiem un ārzemju ceļotājiem, kas interesējās par sarežģīto vēstures mantojumu, jo īpaši ebreju vēstures tematiku. Ilgus gadus šis ceļvedis bija galvenais un vienīgais mācību līdzeklis gidēm, kuri pašizglītības ceļā sāka apgūt un vadīt ekskursijas pa Rīgas holokausta piemiņas vietām.

Līdz ar PSRS sabrukumu attieksme pret holokausta tematiku krasi mainījās un pakāpeniski ieguva aizvien plašāku atspoguļojumu Latvijas sabiedrībā, bet ceļotāju un īpaši ebreju ģeoloģiskā tūrisma interese pamazām veicināja holokausta piemiņas vietu iekļaušanu tūristu maršrutos.

Latvijā abu totalitāro režīmu atstātais sarežģītais mantojums sadalīja sabiedrību vairākās konkurējošās atmiņu frontēs, kas mēģināja cita citai politiski un intelektuāli pierādīt, kuras ciešanas un kuras piemiņas vietas būtu vairāk izceļamas.

Pakāpeniski veidojās arī holokausta piemiņas iemūžināšana, tostarp jaunu piemiņas vietu izveide. Kopumā Latvijā tika apzinātas vairāk kā 280 dažādas ar holokaustu saistītas piemiņas vietas, informācija par tām tika apkopota un publicēta grāmatās, rakstos un datubāzēs. Šo darbu vairāku gadu garumā paveica muzeja “Ebreji Latvijā” piemiņas vietu pētnieks Meijers Melers, kurš savā projektā iesaistīja valsts un pašvaldību pārstāvjus, izveidoja brīvprātīgo grupu, kas palīdzēja šā procesa īstenošanā.

Savukārt, kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas 4.jūlijs ar likumu ir noteikts kā Ebreju tautas genocīda upuru piemiņas diena, visā valstī tiek izkārti karogi sēru noformējumā un daudzviet notiek publiski piemiņas pasākumi.

Holokausta kontekstā noteikti ir jāpiemin arī Latvijas **romu kopiena**, kuras vēsture Latvijas teritorijā saistāma ar 16. gadsimtu, kad viņi ienāca no toreizējās Polijas-Lietuvas valsts, kā arī Vācijas teritorijām. Gadsimtiem ilgi romi dzīvoja laukos. Tas ietekmēja arī viņu nodarbošanos, kas pamatā bija saistīta ar kalēju, kurpnieku, atslēdznieku u.c. amatniecības profesijām, kā arī zirgkopību. 20. gadsimta 20.-30. gados lielākā daļa romu dzīvoja pilsētu nomalēs un laukos, tomēr neliela daļa apmetās arī pilsētās (Apine 2007, 284; Garda-Rozenberga, Zellis 2015). Tāpat kā daudzās citās valstīs, arī Latvijā romu dzīvesveids laika gaitā veicināja dažādu mītu un stereotipu izplatību. Neuzticību radīja gan kopienas pārstāvju īstenotās nodarbošanās, gan patstāvīgas dzīvesvietas un darbavietas neesamība, kā arī pārējās sabiedrības vājās zināšanas par šīs etniskās minoritātes tradīcijām un paražām.

Lai gan romi skaitliski nav bijusi lielākā mazākumtautība Latvijā, tomēr laika gaitā romu kopienas

apjoms pakāpeniski pieauga. 1897. gadā romu skaits sasniedza 1942, bet 1935. gada tautas skaitīšanas laikā – 3839 cilvēkus.

Otrā pasaules kara laikā romi tika pakļauti genocīdam no nacistiskās Vācijas represīvo iestāžu puses. Tam par iemeslu kļuva okupācijas varas iestāžu aizdomas par romu neuzticamību, aizdomas par spiegošanu u. c. Vācu okupācijas gados Latvijas teritorijā tika nogalināti vairāk nekā 2000 romu tautības pārstāvju jeb vairāk nekā puse no to kopskaita. Tas bija visaugstākais nogalināto romu skaits Baltijas valstīs. Lielākās romu iznīcināšanas akcijas norisinājās 1942. gada pirmajā pusē. 1942. gada janvārī Rēzeknes apriņķī nošāva vairāk nekā 300, bet tā paša gada maijā Bauskas apriņķī aptuveni 200 romu. Lai gan kara laikā tika iznīcināts liels skaits Latvijas romu, tomēr arī vācu okupācijas gados atradās cilvēki, kuri iestājās par šo Latvijas iedzīvotāju dzīvībām. Šādi gadījumi fiksēti Talsu apriņķī, kad pēc vietējo pašvaldības pārstāvju – Mārtiņa Bērziņa un Kārļa Krūmiņa – pašai izdevās izglābt vairāk nekā 200 vietējos romus. Pēc Otrā pasaules kara nacistu īstenotais romu genocīds romu valodā ieguva apzīmējumu samudaripen – masu iznīcināšana.

Pateicoties padomju okupācijas gados īstenotajai migrācijas politikai, romu skaits pakāpeniski palielinājās. Latvijas Republikai atgūstot neatkarību, romu skaits turpināja lēnām pieaugt, un 21. gadsimta sākumā tas sasniedza ap 8000 cilvēku (Apine 2007). Gluži kā iepriekšējās desmitgadēs problēmas radīja romu izglītības jautājumi, daudzām ģimenēm saglabājot neieinteresētu un skeptisku attieksmi pret formālo izglītību bērniem (Apine 2007), tomēr mūsdienās šim procesam ir tendence uzlaboties.

Kopš 2015. gada Eiropā 2. augusts ir pasludināts par romu holokausta upuru piemiņas dienu. Savukārt Latvijā jau 2001. gadā vietējās romu sabiedriskās organizācijas aicināja piešķirt līdzekļus nogalināto romu pieminēšanai, savukārt piecus gadus vēlāk – 4. augustu noteikt par oficiālu romu piemiņas dienu. Diemžēl līdz pat šodienai tas nav noticis. Par spīti trīsdesmit gadus ilgajai demokrātijas pieredzei, mūsdienās romi joprojām nereti tiek uztverti kā “svešas” kultūras nesēji, un tas apgrūtina viņu iekļaušanos kopējā Latvijas nācijas pagātnes naratīvā.

Starp **“aizmirstajām grupām”**, kuras piedzīvojušas smagas represijas Otrā pasaules kara gados, ir arī cilvēki ar psihiskām rakstura saslimšanām. Atsevišķos vēstures posmos šī sabiedrības daļa ir ne tikai diskriminēta, bet arī pakļauta fiziskai iznīcināšanai. Īpaši traģisks šīs grupas pārstāvjiem izvērtās nacistiskās Vācijas okupācijas režīma periods. Nacistu rasu teorijā šie cilvēki tika uzskatīti par

“nepilnvērtīgiem” sabiedrības locekļiem un pat traucējošo apstākli turpmākajai “cilvēces attīstībai”. Līdz ar to tika paredzēta šo personu fiziska iznīcināšana. Jau 1941. gada vasarā Latvijas teritorijā tika uzsākta šo cilvēku nogalināšana. Tā paša gada 22. augustā Aglonā nogalināja vairāk nekā 500 Daugavpils psihiatriskās slimnīcas pacientus. Līdzīga akcija 1942. gada 8. janvārī norisinājās Būriņu mežā, kur nogalināja ap 440 Jelgavas psihiatriskās slimnīcas pacientu. Šāds liktenis piemeklēja arī Rīgas un Liepājas medicīnas iestāžu pacientus. Kopumā Latvijas teritorijā nogalināja teju 2400 cilvēkus arī psihiskās veselības problēmām. Lai gan pēckara gados notika šo upuru pārapbedīšana, tomēr līdzīgi kā citi nacistiskā režīma upuri arī okupācijas laikā nogalināti cilvēki ar psihiskās veselības traucējumiem kļuva par t. s. kopējo padomju pilsoņu upuru naratīva sastāvdaļu.

Vairāku gadsimtu garumā diskriminācijai tika pakļauti arī seksuālo minoritāšu pārstāvji: geji, lesbietes, biseksuāļi, transpersonas u. c. cilvēki, kuru seksuālā orientācija un dzimuma identitāte atšķīrās no absolūtā vairākuma sabiedrības pārstāvju. Lai gan starpkaru Latvijas presē periodiski parādījās publikācijas par homoseksuāļiem, tomēr no juridiskā aspekta tā netika uzverta kā sabiedrībai pieņemama norma un tika krimināli sodīta. Ja apsūdzētā vainu pierādīja, viņu varēja sodīt ar pāris nedēļu vai pat vairāku mēnešu ieslodzījumu cietumā. Arī padomju un nacistu okupācijas gados par homoseksualitāti paredzēja kriminālatbildību. Atšķirībā no starpkaru perioda nacisma okupācijas laikā sods bija daudz bargāks – no ieslodzījuma cietumā un koncentrācijas nometnē, līdz pat nāvessodam. Arī pēc atkārtotas padomju okupācijas seksuālo minoritāšu pārstāvji pieredzēja pret viņiem vērstas represijas – ieslodzījumu cietumā, atlaišanu no darba, piespiedu ārstēšanu u. c.

Pēc Latvijas neatkarības atgūšanas viendzimuma attiecības tika dekriminalizētas. Lai gan lēni un nepietiekamā apjomā, tomēr pakāpeniski norisinājās seksuālo minoritāšu (LGBTI) pārstāvju tiesību atzīšana. Diskusiju veicināja arī pirmie izdevumi (Ruduša 2012; Lipša 2017; u.c.), izstāde ” LGBTI vēsture Latvijā 20. gadsimtā, 2015” par seksuālo minoritāšu vēsturi Latvijā, kā arī kopš 2005. gada Rīgā notiekošie praida gājieni.

Visu iepriekš minēto sabiedrības grupu (izņemot ebreju) traģēdijas Latvijas sabiedrības uzmanības centrā vairāk vai mazāk nonākušas tikai pēdējo divdesmit gadu laikā, tomēr eksistējošo aizspriedumu un zināmā mērā arī sabiedrības ieinteresētības trūkuma dēļ šie jautājumi joprojām gaida pienācīgu vietu mūsdienu Latvijas sociālās atmiņas un atceres kultūrā.

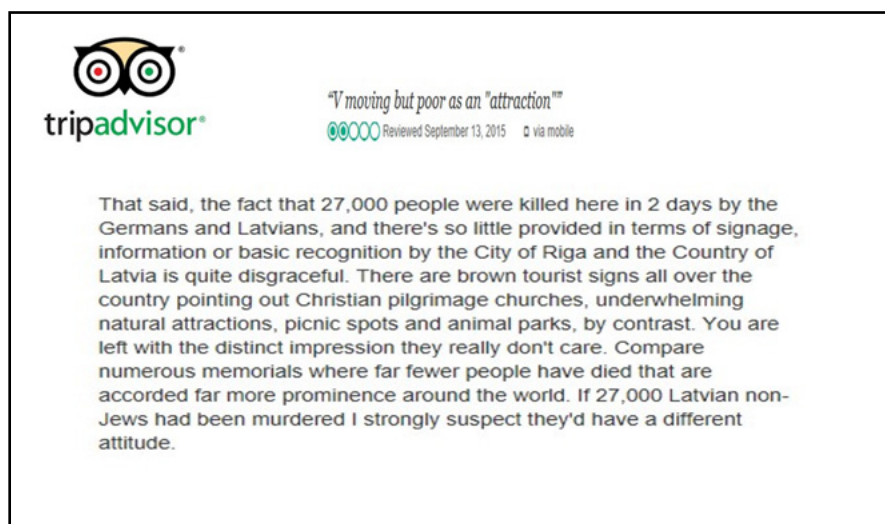
Tumšā mantojuma iekļaušana tūrisma piedāvājumā

Kāpēc tas ir svarīgi?

Mantojuma un kultūras tūrisma pētnieki atzīmē, ka, ņemot vērā demogrāfiskos un sabiedrības novecošanās procesus Eiropā, nākotnē pieaugs pieprasījums pēc kultūras tūrisma produktiem un vietām, kas saistītas ar nāvi (Timothy 2014).

Kā jau iepriekš tika minēts, ir ceļotāji, kuri, dažādu primāru vai sekundāru motīvu vadīti, apmeklē drūmā tūrisma vietas. Tāpēc situācijās, kad tūrisma pārvaldības organizācijas šīs vietas ignorēs, neiekļaujot tās tūrisma piedāvājumā un tūrisma informācijā, šīs vietas vienalga tiks apmeklētas un tajās būs sastopami ne tikai vietējie, bet arī ārvalstu viesi. Šo vietu sakoptības līmenis, informatīvais un tūrisma infrastruktūras nodrošinājums apmeklētājos var veidot ne tikai priekšstatu par vietējās sabiedrības attieksmi pret konkrēto vietu un vēsturiskajiem notikumiem, bet var būt nozīmīgs valsts tēlu veidojošs faktors. Pierādījums šim apgalvojumam ir kāda ārvalstu tūrista atsauksme Tripadvisor vietnē 2015. gadā (sk. 3. attēlu).

3. attēls. Ceļotāja atsauksme par Rumbulas memoriālu vietnē Tripadvisor, 2015. gadā (angļu val.)

Holokaustā izdzīvojušajiem un lieciniekiem aizejot mūžībā un dzīvajai atmiņai izzūdot, svarīga ir bojāgājušo piemiņas saglabāšana un sabiedrības izglītošana par vēsturiskajām traģēdijām, rosinot pārdomas par to, "lai nekad nekas tāds vairs neatkārtotos". Šo izglītojošo un piemiņas funkciju visbiežāk īsteno dažādas atmiņas institūcijas – muzeji, memoriāli, nevalstiskās organizācijas-, taču liela

nozīme ir arī plašāku sabiedrības grupu iesaistei tumšā mantojuma izziņas un atceres procesos. Savu artavu kolektīvās atmiņas un Latvijas kā nobriedušas valsts un sabiedrības tēla stiprināšanā var sniegt arī tūrisma nozare, tostarp stāstot un skaidrojot ceļotājiem arī sāpīgās Latvijas vēstures lappuses, iekļaujot starp apskates objektiem vietas ar nopietnu un pārdomas raisošu saturu, nevienkāršojot un nenonivelējot sarežģītos notikumus pagātnē, bet atklājot Latvijas sabiedrības vēsturisko daudzveidību, dažādu kopienu un etnisko grupu dzīvi un likteņus 20. gadsimtā.

“Tas vēsturiskais jau ir, protams, sarežģīts, bet te jau mums tūrisms varētu būt tā joma, caur kuru varētu runāt.”

*No intervijas ar Bauskas iedzīvotāju
(Lauka pētījuma dati Bauskā 2021.gadā)*

Ar ko sākt?

Lai labāk saprastu, ar ko tūrisma pārvaldības organizācijām sākt, pievērsties tumšajam mantojumam, svarīgi ir novērtēt, kuras ir tās vietas ceļojuma galamērķi, kas attiecināmas uz tumšo mantojumu un vai ir kāda šī mantojuma dimensija, kas to padara sarežģītu jeb pretrunīgi vērtētu dažādās sabiedrības grupās.

Situācijas izvērtēšanai un turpmākās stratēģijas izstrādē ir noderīga mantojuma vietas pozicionēšanas matrica (vietējo iedzīvotāju kolektīvās atmiņas un tūristu motivāciju mijiedarbībā) (sk. 4. attēlu). Matricā tiek raksturota tumšā mantojuma vieta vietējā kolektīvajā atmiņā (horizontālā X ass) mijiedarbībā ar tūristu motivāciju (ir vai nav interese/motīvs; vertikālā Y ass) apmeklēt šīs tumšā mantojuma vietas.

Mantojuma vietas vietējā kolektīvajā atmiņā raksturojamas spektrā no pilnīgas aizmirstības līdz piemiņai (atcerēšanās). Savukārt uz Y ass tiek atspoguļota tūristu motivācija apmeklēt tumšo mantojumu, ņemot vērā faktorus, kas šo motivāciju ietekmē. Noskaidrojot, kuram kvadranta mantojuma vieta vai vietas vislabāk atbilst, tūrisma pārvaldības organizācijas var noteikt īstenojamo stratēģiju attiecībā uz šo vietu vai objektu iekļaušanu tūrismā.

4. attēls. Tumšā mantojuma vietu pozicionēšanas matrica kolektīvās atmiņas un tūristu intereses/motivāciju kontekstā (Aija van der Steina)

Pozīcija A: Tumšā/drūmā tūrisma attīstību neveicinoša vide

Pamatā tiek izcelts un tūristiem piedāvāts tāds kultūrvēsturiskais mantojums, kas ir estētiski baudāms,

Tumšā mantojuma pozicionēšanas matrica – kolektīvās atmiņas un apmeklēšanas motīvu kontekstā

<p>B</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vietas/ objekti ir “paslēpti”, aizmirsti, jo izcelti vizuāli patīkami, nācijas lepnuma objekti/notikumi • Tūristi apmeklē šīs vietas/ objektus ar primāru motīvu, lai pieminētu (saītes, dziļa interese par vēsturi, u.c.) <p><i>Tumšā tūrisma attīstībai sarežģīta vide, jo no vienas puses ir interese no tūristiem, kuriem ir zināšanas par šo mantojumu un ar to saistītajiem vēsturiskajiem notikumiem, bet no otras puses, vietējie iedzīvotāji šo mantojumu ir “aizmirsuši”, attieksme pret to var būt pat noraidoša, kā arī nav institucionāla atbalsts</i></p>	<p>C</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vietas un objekti ir vietējās sabiedrības piemiņas kultūrā • Vietas/objekti ir labi uzturēti un iekļauti tūrisma informācijā un piedāvājumā; • Tūristi apmeklē šīs vietas gan ar primāru, gan sekundāru nolūku. <p><i>Ideāla tumšā tūrisma attīstības vide gan no pieprasījuma, gan piedāvājuma, gan institucionālā atbalsta, gan vietējo iedzīvotāju viedokļa. Jāstrādā pie izglītojoša un piemiņas pieredzējuma kvalitātes pilnveidošanas.</i></p>	<p>Ir motivācija apmeklēt, jo;</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ceļojums primāri ir saistīts ar tumšā mantojuma apmeklējumu (etniskais, ģeoloģiskais tūrisms, ...) • Ir zināšanas un interese par vietējo kultūrvēsturisko mantojumu t.sk. tumšo mantojumu (mantojuma un kultūras tūristi); • Tumšais mantojums ir tūristu mītnes zemes kolektīvās atmiņas sastāvdaļa; • Ir padziļināta interese par vēsturi vai konkrētu vēstures periodu.
<p>A</p> <ul style="list-style-type: none"> • Vietas/objekti ir “paslēpti”, aizmirsti, jo izcelti vizuāli patīkami, nācijas lepnuma objekti/notikumi • Tūristu apmeklējums balstīts uz individuālām grupu iniciatīvām un piemiņas pasākumiem; • Vietās/objektos tūristu praktiski nav. <p><i>Tumšā tūrisma attīstību neveicinoša vide, jo vietējie iedzīvotāji šo mantojumu ir “aizmirsuši”, nav institucionāla atbalsta, kā arī tūristu interese par šo mantojumu praktiski nav.</i></p>	<p>D</p> <ul style="list-style-type: none"> • Objekti/vietas labi uzturēti un iekļauti tūrisma informācijā; • Apmeklē tūristi ar sekundāru apmeklējuma motīvu (ceļojuma motīvs ir atpūta, business, u.c.), bet tūrisma informācija un piedāvājums izraisa interesi arī par šo mantojumu. <p><i>Tumšā tūrisma attīstībai labvēlīga un veicinoša vide no piedāvājuma un institucionālā atbalsta puses, lai arī tūrisma pieprasījums balstās uz atpūtu un tradicionālo “gaišo mantojumu”. Darbs pie tumšā mantojuma iekļaušanas tūrisma piedāvājumā.</i></p>	

Tumšā mantojuma vietas / objekta apmeklēšanas motivācija (tūristi)

Vietējā kolektīvā atmiņa (vietējie iedzīvotāji ceļojuma galamērķī)

Aizmirstana

- Mantojums kā atsevišķu grupu mantojums ne nacionālās identitātes sastāvdaļa;
- Konkurējošas atmiņas un traumas sabiedrībā;
- Piemiņas izpausmes tikai atsevišķās grupās;
- Mantojums ir sarežģīts.

Atceršanās

- Atmiņas institucionalizācija (muzeji, piemiņas vietas, pasākumi)
- Mantojums ir nacionālās identitātes sastāvdaļa
- tīstīta piemiņas kultūr

Nav motivācija apmeklēt, jo:

- Ceļošanas pamatmotīvs saistīts ar izklaidi un atpūtu;
- Mantojums nav ceļotāja izcelsmes valsts/ nācijas kolektīvajā atmiņā;
- Nav zināšanu un intereses par ar mantojumu saistītajiem vēsturiskajiem notikumiem, periodu;
- Tūristu izcelsmes valstī ir sava nacionālā trauma.

nācijai patīkams un ir vietējās sabiedrības lepnuma objekti vai notikumi. Tumšā mantojuma vietas/objekti var būt gan iezīmētas, gan neiezīmētas vidē. Par to sakopšanu lielākā vai mazākā mērā rūpējas vietējās pašvaldības, kopienas, dažādas NVO, tomēr kopumā institucionāla atbalsta vietām trūkst. Bieži tumšā mantojuma vietas, kas vietējai sabiedrībai šķiet sarežģītas, tiek “aizmirstas” vai atstātas novārtā (īpaši attālāk no apdzīvotām teritorijām), uz tām nav norāžu un ir ierobežota informācija par vietu/objektu un ar to saistītajiem pagātnes notikumiem. Vietējie iedzīvotāji bieži par tām nezina vai izvairās par tām runāt.

Šajās vietās visbiežāk var notikt neliela mēroga piemiņas pasākumi. Lai arī šīs vietas nav ceļojuma galamērķu pārvaldības organizāciju uzmanības lokā, tās, iespējams, jau apmeklē ceļotāji, kuriem ir personiska vai etniska saikne ar tumšā mantojuma vietu un ar to saistītajiem notikumiem, piemēram, ārzemēs dzīvojošie ebreju kopienas pēcteči apmeklē savu senču dzīvesvietas, senās ebreju kapsētas (Subatē, Jaunjelgavā, Preiļos u. c.) vai slepkavību piemiņas vietas nomaļās vietās (Likvertenu silā pie Bauskas, pie Niniera ezera Cēsu apkaimē u. c.).

Tradicionālie (atpūtas, kultūras u. c.) tūristi šīs vietas parasti neapmeklē. Tūrisma galamērķu un pakalpojuma sniedzēju lokā nav ne šo vietu, ne šo vietu apmeklētāju.

Situācijā, kurā vietējā sabiedrībā šīs vietas ir “aizmirstas” vai sabiedrība par tām nelabprāt runā un atceras, kā arī no ceļotāju (vismaz atsevišķu grupu) puses nav intereses par šīm vietām, tūrisma pārvaldības organizācijām (TPO) ir ierobežotas iespējas tās iekļaut kopējā tūrisma piedāvājumā.

Pozīcija B: Sarežģīta tumšā tūrisma attīstības vide

Situācija mainās, ja tumšā mantojuma vietas izvietotas B kvadrantā. Lai arī tumšais mantojums (līdzīgi kā kvadrantā A) ir vietējās sabiedrības “aizmirsts” un bieži atstāts novārtā (nav kopts, pienācīgi uzturēts, bez institucionāla atbalsta) un tradicionālajiem tūristiem tiek piedāvāts “gaišais” mantojums, ar ko nācija īpaši lepojas, šīs vietas apmeklē cilvēki (gan vietējie, gan no ārzemēm), kuru pašu, ģimenes vai nācijas vēsture ir saistīta ar konkrēto vietu/vietām. Vietu apmeklējuma pamatmotīvs ir atcerēties un pieminēt. Par šādām vietām interesi izrāda arī ceļotāji ar padziļinātu interesi un zināšanām par vēsturi, skolēnu, studentu un citu interesentu grupas ar mērķi izglītoties. Parasti šo vietu apmeklētāji ir informēti par šīm vietām un ar tām saistītajiem notikumiem, bet var sazināties vai apmeklēt TIC, lai noskaidrotu, kādas ar vietu saistītas

detaļas, piemēram, atrašanās vietu, piekļūšanu, tūrisma infrastruktūras pieejamību u. tml.

Parādoties kaut arī nelielai vietējo un ārvalstu tūristu plūsmai uz šīm vietām, TPO būtu jāizvērtē šo vietu vispārējās un tūrisma infrastruktūras stāvoklis, apzinot atbildīgos un iniciējot vietu un infrastruktūras sakārtošanu. Lai arī šo grupu uzņemšanā nozīmīga ir tūrisma infrastruktūra, šie objekti nav mērķtiecīgi integrēti tūrisma piedāvājumā. Informācijas un fiziskās pieejamības nodrošināšana ir viens no TPO galvenajiem uzdevumiem. Sarežģītāk ir ar vietām, kuras ir neizpētītas, jo šīs vietas varbūt saistītas ar mītiem vai dažādu grupu neviennozīmīgu interpretāciju, šādas vietas ir sarežģīti iekļaut tūrisma informācijā, jo ir grūti nodrošināt precīzu un faktos balstītu interpretāciju.

Pozīcija D: Tumšā/drūmā tūrisma attīstībai labvēlīga vide

Kolektīvajā atmiņā tumšais mantojums ir kļuvis par nacionālās identitātes sastāvdaļu, vietējā sabiedrība ir gatava un runā par nācijai ne tik patīkamiem vēsturiskiem notikumiem un traģēdijām un kolektīvo atbildību (pāridarītāju un no malas vērotāju loma). Pamatā vēsturiskie notikumi ir izpētīti, tiek īstenots atmiņas saglabāšanas darbs, tumšā mantojuma vietām ir piešķirta nozīme lokālā, nacionālā vai starptautiskā līmenī. Tumšais mantojums ir institucionalizēts, ir skaidri noteiktas atbildības tā saglabāšanā un uzturēšanā. Tumšā tūrisma attīstībai labvēlīga un veicinoša vide no piedāvājuma un institucionālā atbalsta puses. Kopumā tūrisma pieprasījums un piedāvājums balstās uz tradicionālo "gaišo mantojumu". Tūristiem trūkst zināšanu par tumšo mantojumu un vēsturiskajiem notikumiem. TPO galvenais uzdevums ir tumšā mantojuma iekļaušana kopējā tūrisma piedāvājumā un tūrisma informācijā, fokusējoties uz mantojuma un kultūras tūristu segmentu, kuru interesē vietējā kultūrvēsturiskā mantojuma izzināšana. Interese par tumšā mantojuma dimensiju lielāka tiem tūristiem, kuru kolektīvajā atmiņā ir līdzīgas traģēdijas un notikumi, savukārt mērķtirgos, kur šādu traģēdiju nav vai ir pašiem sava trauma, svarīgi ir atklāt kopējo vēsturisko notikumu kontekstu.

Pozīcija C: Ideāla tumšā/drūmā tūrisma attīstības vide

Līdzīgi kā D kvadrantā, arī šajā situācijā vietējā kolektīvajā atmiņā tumšais mantojums ir kļuvis par nacionālās identitātes sastāvdaļu, vietējā sabiedrība

ir gatava runāt par nācijai ne tik patīkamiem vēsturiskiem notikumiem un kolektīvo atbildību. Tumšā mantojuma vietām ir piešķirta nozīme lokālā, nacionālā vai starptautiskā līmenī. Atsevišķas tumšā mantojuma vietas var būt jau ieguvušas augstu atpazīstamību nacionālā vai starptautiskā mērogā, tāpēc tiek apmeklētas kā vietas, kuras ir jāredz. Tumšais mantojums ir institucionalizēts, ir skaidri noteiktas atbildības tā saglabāšanā un uzturēšanā.

Šo vietu apmeklēšanas motīvs ir saistīts ar piemiņu un izglītošanos. Šīs vietas apmeklē ne tikai ceļotāji, kuriem šo vietu apmeklēšana ir primārs ceļojuma motīvs, piemēram, notikumu aculiecinieki vai viņu pēcteči, vietējie un ārvalstu skolēni un studenti, cilvēki ar padziļinātu interesi par vēsturi, bet arī tūristi ar sekundāru motīvu, kad pamatmotīvs ir cits, piemēram, atpūtas ceļojums, kura laikā tiek iepazīts vietējais kultūrvēsturiskais mantojums. Interesi šīs vietas apmeklēt ietekmē gan tūristu zināšanu līmenis par konkrēto mantojumu, gan tas, vai šis mantojums ir arī tūrista izcelsmes valsts kolektīvajā atmiņā, piemēram, holokausta piemiņas kultūra Vācijā ietekmē to, ka arī ārvalstu ceļojumos vācieši uzskata par savu pienākumu apmeklēt ar holokaustu saistītas vietas, lai pieminētu bojāgājušos.

Būtu arī vērojama tumšā tūrisma attīstībai labvēlīga un veicinoša vide no pieprasījuma, piedāvājuma, institucionālā atbalsta, kā arī vietējo iedzīvotāju viedokļa. Šis mantojums nav uzskatāms par sarežģītu, jo nepastāv vēlme par to klusēt vai "aizmirst", taču tas ir sensitīvs, un, par to komunicējot, ir jāizmanto iekļaujošas un uz dialogu vērstas komunikācijas formas. TPO sadarbībā ar atmiņu institūcijām ir jāturpina izglītojošā un piemiņas pieredzējuma kvalitātes pilnveidošanas darbs, izmantojot gan tradicionālos, gan mūsdienu tehnoloģiskos risinājumus, piemēram, papildināto un virtuālo realitāti, mobilos ceļvežus u. c., izvērtējot interpretācijas ētiskos aspektus. Tumšais mantojums integrējams kopējā mantojuma piedāvājumā, iekļaujot informāciju tūrisma informācijā un kopējos kultūrvēsturiskajos maršrutos vai veidojot atsevišķus tematiskos maršrutus vietējā un pat starptautiskā mērogā.

Soli pa solim

Iepriekš atklātā tumšā mantojuma pozicionējuma matrica TPO palīdz saprast, kāda ir tumšā tūrisma attīstības vide un kāda stratēģija būtu īstenojama mantojuma iekļaušanai kopējā tūrisma piedāvājumā. Šo iekļaušanas procesu var iedalīt trīs pamatsolos.

1. solis.

Tumšā mantojuma kā nozīmīga vietējā mantojuma apzināšana un pamatziņu iekļaušana tūrisma informācijā

2. solis.

Kvalitatīva tūristu pieredzējuma veidošana un pilnveidošana

3. solis.

Tumšais mantojums kā nozīmīgs vietas identitātes elements, proaktīva piedāvājuma veidošana un pilnveidošana, mārketinga komunikācija

---

1. solis

Apzinoties, ka tumšais mantojums ir nozīmīga vietējā mantojuma daļa, TPO šī mantojuma integrēšanu tūrismā var uzsākt ar pamatziņu par tumšā mantojuma iekļaušanu tūrisma informācijā. Šajā procesā svarīgi:

- apsvērt, vai tiks izveidota atsevišķa sadaļa tūrisma vietnē, piemēram, sadaļa “Tumšais mantojums” vai “Tumšākās vēstures lapaspuses”, vai “Pasaules karu pēdas”, kā arī tas, vai tumšā mantojuma objekti tiks iekļauti jau esošajās sadaļās (muzeji, apskates vietas, maršruti, norādes, “kā atrast”, u. tml.);
- pārliecināties, ka vietas un objekti ir atrodami interneta vietnes sadaļās, galamērķa kartēs un citos informācijas avotos;
- saglabāt neitralitāti, iekļaujot visas vietējās kopienas tumšā mantojuma dimensijas un “nenoklusēt” noteiktas traģiska mantojuma vietas/objektus, par kurām ir neērti runāt;
- parūpēties par to, lai objekti, vietas un informācija par tām ir atrodama globālajās interneta vietnēs un aplikācijās: Google Maps, Waze, Wikipedia u. tml.;
- izvietot lokālajā tūrisma vietnē saites uz citiem noderīgiem interneta resursiem, kur ir pieejama plašāka informācija un vēsturisko notikumu korekts un faktos balstīts izklāsts (muzeji, kopienas, ziņojumi u. c.), piemēram, noderīgas saites ebreju kopienas vēstures un holokausta skaidrojumam var būt gan vietējo muzeju vietnēs, gan muzeja “Ebreji Latvijā” vai Latvijas Universitātes Jūdaikas centra vietnē (sk. Noderīgi informācijas avoti);
- apzināt gidus, kuriem ir zināšanas par tumšo mantojumu un pieredze darbā ar dažādām tūristu grupām (ar dažādu zināšanu līmeni, atmiņas kultūru, sasaisti ar konkrēto vietu/objektu, attieksmi

- un notikumu izpratni un interpretāciju), un publiskot gidu ekspertīzes jomu un kontaktus;
- apzināt galveno atmiņas un piemiņas u. c. institūciju pārstāvju kontaktus, lai tūristiem ar padziļinātām zināšanām vai interesi varētu piedāvāt iespēju sazināties ar ekspertiem;
  - izglītēt TIC darbiniekus par tumšo mantojumu, sāpīgajiem vēsturiskajiem notikumiem un sagatavot komunikācijai ar dažādām auditorijām;
  - apzināt, vai par objektiem un vietām ir pieejama informācija (arī svešvalodās), ja nepieciešams, izveidot informatīvos standus, paredzot iespēju izmantot, piemēram, QR kodus, lai informāciju nodrošinātu tiešsaistē;
  - pieejamības nodrošināšana – pārbaudīt vai uz vietām / objektiem ir ceļa norādes, vai pieejamas stāvvietas; vai ir nodrošināta vides pieejamība cilvēkiem ar kustību un citiem funkcionāliem traucējumiem.;
  - monitorēt tūristu atsauksmes par pieredzi tumšā mantojuma vietās, tostarp vietnēs Tripadvisor, Google u. tml.;
  - veidot sadarbību ar vietējām etniskajām (ebreji, romi u. c.) un reliģiskajām kopienām, kuru vēsture ir saistīta ar tumšo mantojumu, lai veicinātu dialogu un ilgspējīgu tūrisma attīstības modeli konkrētajā kopienā.

Galvenie uzdevumi, kas jārisina “jūtīgu” kultūras mantojuma objektu apsaimniekošanas jomā, ir šo objektu autentiskuma un sākotnējo mērķu saglabāšana. Vienlaicīgi nepieciešams veidot tos par nozīmīgām un mūsdienu apmeklētājiem piemērotām vietām, kurās galvenā uzmanība tiek pievērsta apmeklētāju mācīšanās procesam, pārdomām, un tādējādi tiek nodrošināta vide kopradei un dzīvi un uzskatus mainošai pieredzei.

(Magee and Gilmore 2015)

2. solis

Kvalitatīva tūristu pieredzējuma veidošana jau ietver visus tos aspektus, kas saistīti ar tūrisma piedāvājuma pilnveidošanu ceļojuma galamērķī, ņemot vērā dažādo tūristu mērķauditoriju vietas apmeklēšanas motīvus un gaidas. Pilnveidojot tumšā tūrisma piedāvājuma kvalitāti, ir jāpārdomā vairāki aspekti.

- Ja tumšā mantojuma vietas tiek iekļautas tūristiem domātajā piedāvājumā, ir jāpārlicinās, vai šīs vietas ir atbilstoši sakārtotas/uzturētas un kāds ir tūrisma

un vispārējās infrastruktūras, piemēram, piebraucamo ceļu, stāvoklis. Noteikti jāpārlicinās par pieejamību, piemēram, vai ir iespējams atrast norādes, piebraukt ar automašīnu un to novietot stāvvietā (sk. 6. attēlu. Mežciema meža memoriāla piemērs). Ja nepieciešama vietu sakārtošana un infrastruktūras uzlabojumi, jau šajā solī vēlams iniciēt to sakārtošanu, vēršoties pie atbildīgajām iestādēm.

6. attēls. P67 autoceļa nepārtrauktā līnija neļauj piebraukt un novietot auto, lai apskatītu Mežciema holokausta upuru memoriālu

- Ņemot vērā, ka lielākā daļa tumšā mantojuma vietu apmeklētāju ir kultūrvēsturiskā mantojuma jeb kultūras tūristi, tumšais mantojums jāiekļauj kopējā mantojuma piedāvājumā: maršrutos, gidu vadītajās ekskursijās, audiogidu saturā u. tml. Iespēju gadījumā vēlams izmantot dažādus tehnoloģiskos risinājumus (papildinātā realitāte, QR kodi, mobilie audiogidi u. c.), lai padarītu pieredzējumu vēl dziļāku, īpaši tām apmeklētāju grupām, kurām šis mantojums ir svešs un nav saistīts ar personisko traumu.
- Vēlams izvērtēt, kā ar tumšo un sarežģīto mantojumu saistīto pieredzi (zināšanas, piemiņu, pašatklāsmi) tūristi var papildināt arī pēc apmeklējuma, piemēram, interneta vietnē izvietot atbilstošu grāmatu, filmu, izrāžu, TV un radio raidījumu, populārzinātnisko publikāciju sarakstu (saites uz tiem) vai sarakstu ar citiem galamērķiem vai objektiem, kurus apmeklēt.
- Strādājot pie tumšā tūrisma piedāvājuma, viens no galvenajiem uzdevumiem ir nodrošināt interpretācijas korektumu un autentiskumu, tāpēc būtiski paļauties tikai uz uzticamiem avotiem un sadarboties ar profesionāļiem, piemēram, muzeju un dokumentācijas centru darbiniekiem, vēsturniekiem. Jāatzīmē, ka praksē sadarbību ar ekspertiem negatīvi var ietekmēt (1) ekspertu negatīvā attieksme pret tūrisma kā izklaides nozari; (2) tēmas monopolizācijas mēģinājumi; (3) ekspertu savstarpējā konkurence

- un piederība dažādām zinātniskās pētniecības skolām.
- Apmāciet gidus, uzņēmējus, TIC darbiniekus u. c. iesaistītās puses ne tikai par vēsturi, bet arī par iekļaujošas un uz dialogu vērstas komunikācijas un mediācijas procesu vadību, emocionālās noturības saglabāšanu.
- Nefokusējieties tikai uz tumšo/traģisko, papildiniet stāstu ar informāciju par to, kā cilvēki dzīvoja, kādas tradīcijas piekopa, kā ir šodien – stāstiet par konkrētiem cilvēkiem un notikumiem.
- Informējiet, izglītojiet un iekļaujiet vietējos iedzīvotājus piedāvājuma veidošanas procesā, piemēram, organizējot “tematiskās ekspedīcijas” tumšā un sarežģītā mantojuma izzināšanai.
- Nebaidieties tūristus informēt par uzvedības ētiskajiem aspektiem – kas ir un kas nav atļauts/pieņemams. Apsveriet, vai nepieciešams izstrādāt uzvedības kodeksu, kura izveidē ņemiet vērā arī vietējo iedzīvotāju viedokli.

3. solis

Apzinoties, ka tumšais mantojums ir nozīmīgs vietas identitātes elements, TPO ne tikai iekļauj šo mantojumu kopējā vietas tūrisma piedāvājumā un ņem vērā šā mantojuma izglītojošo un piemiņas funkciju un atšķirīgo auditoriju gaidas un motivāciju, bet arī proaktīvi veido un pilnveido tumšā tūrisma piedāvājumu.

- Veidojiet tematiskus vietējos tumšā mantojuma maršrutos vai arī šīs vietas iekļaujiet esošajos maršrutos, sadarbojoties ar atmiņas institūcijām, vietējiem gidiem un dažādu nozaru profesionāļiem, kuru darbs saistīts ar tumšā mantojuma saglabāšanu un interpretēšanu.
- Izpētiet, vai tumšā mantojuma piedāvājums iekļaujas nacionālā vai starptautiskā tematiskā maršrutā (ne tikai tumšā mantojuma tematiskajā maršrutā, bet arī kultūras maršrutos) vai varbūt iespējams veidot kopīgu maršrutu ar citiem ceļojumu galamērķiem Latvijā un ārvalstīs, piemēram, nacionālā mērogā Latgales unikālo (renovēto) koka sinagogu apskati var apvienot vienotā tūrisma maršrutā vai arī kopā ar litvaku koka sinagogām Lietuvā var izveidot Ziemeļaustrumeiropas zudušo ebreju kopienu kultūras maršrutu (no Krakovas līdz Balviem).
- Apsveriet, kuras ir mērķauditorijai atbilstošākās mantojuma interpretācijas formas, nebaidieties eksperimentēt, lai radītu prātā paliekošu pieredzējumu, tomēr vienmēr paturiet prātā ētiskos aspektus.

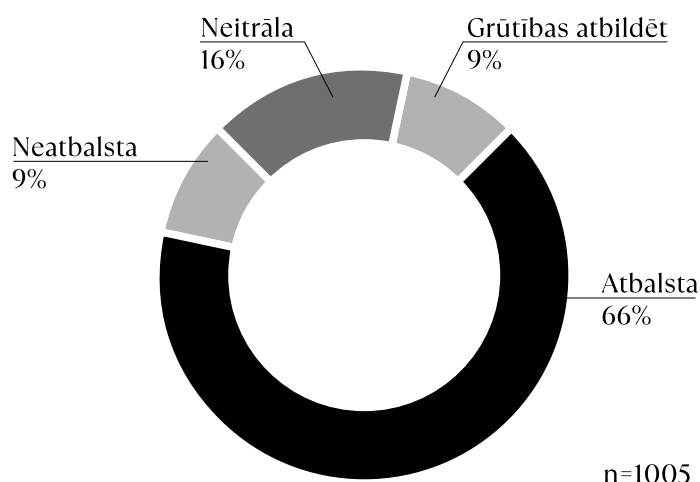

- Izstrādājat skaidru mārketinga komunikācijas stratēģiju, kā un kur komunicēsiet par tumšo mantojumu un tā pieejamību tūristiem. Atcerieties, ka mārketinga uzdevums nav pārdot jeb piesaistīt pēc iespējas vairāk tūristu, bet gan nodrošināt kvalitatīvu pieredzējumu no pirmā saskarsmes brīža ar tumšo mantojumu, t. i., meklējot informāciju, līdz pieredzei tumšā mantojuma vietā, kā arī pēc vietas apmeklējuma, piemēram, reflektējot par pieredzēto.
- Apsveriet dialoga veidošanas iespējas ar tūristiem un arī vietējiem iedzīvotājiem.

Vietējo iedzīvotāju attieksme

Vietējo iedzīvotāju attieksme pret tumšā mantojuma vietu iekļaušanu tūrisma informācijā un piedāvājumā ir ļoti svarīga. Tūristu parādīšanās kādā galamērķī ir saistīta ar “svešo” ienākšanu vietējo vidē. Ja tradicionālos galamērķos pirmie tūristi vietējos izraisa interesi un pat eiforiju, tad laika gaitā, tūristu plūsmām pieaugot un negatīvi ietekmējot vietējo fizisko, sociālo, kultūras vai ekonomisko vidi, šī attieksme var mainīties pat līdz negatīvam noskaņojumam un noliedzošai vai pat naidīgai attieksmei.

Tumšā mantojuma kontekstā ir svarīgi noskaidrot, kāda ir vietējo (iedzīvotāju, viedokļu līderu, profesionāļu) attieksme pret konkrēto tumšo mantojumu un tā iekļaušanu tūrismā. Tā kā tumšais mantojums bieži ir sarežģīts un sensitīvs, tad TPO ir jāsaprot, vai vietējā sabiedrība atbalsta, ka šajās vietās parādās tūristi, piemēram, Latvijas iedzīvotāju aptaujā 2022. gadā, 66 procentu atbalstīja, bet 9 procenti neatbalstīja, ka tūrisma informācijā tiek iekļauta informācija par ebreju mantojumu un holokausta vietām

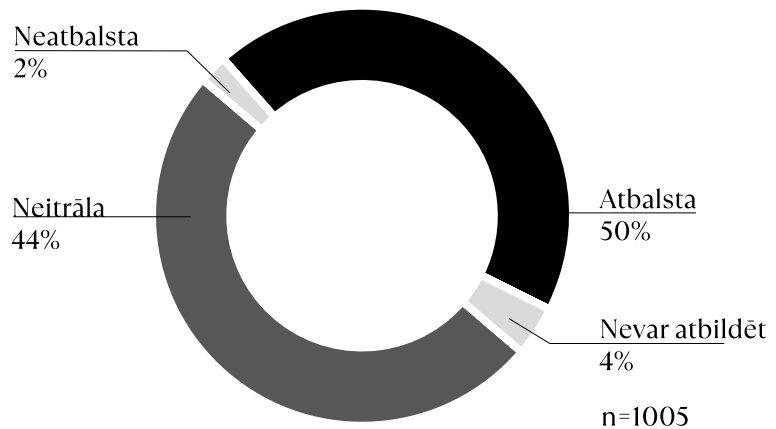

7. attēls. Latvijas iedzīvotāju attieksme pret to, ka tūristu informācijā tiek iekļautas vietas, kas saistītas ar ebreju mantojumu un holokaustu (Van der Steina u.c 2023)

Latvijā (sk. 7. attēlu).

Savukārt 50 procenti atbalstīja, ka šīs vietas apmeklē tūristi, un 44 procenti pauda, ka viņu attieksme

8. attēls. Latvijas iedzīvotāju attieksme pret to, ka tūristi apmeklē vietas, kas saistītas ar ebreju mantojumu un holokaustu (Van der Steina u.c 2023)

ir neitrāla (sk. 8. attēlu).

TPO vietējiem iedzīvotājiem aktīvi jāskaidro, kāpēc vietējie vai ārvalstu tūristi apmeklē šīs vietas, uzsverot piemiņas un izglītojošo motīvu (ar kuriem parasti tūristus neasociē, jo uzskata, ka tūristus interesē tikai izklaide, tāpēc vārds “tūrists” bieži ir ar negatīvu konotāciju). Tāpat, lai novērstu iespējamās kultūras atšķirību izraisītus pārpratumus, kopā ar vietējiem iedzīvotājiem var tikt izstrādāts uzvedības kodekss šo vietu apmeklēšanai.

Uzsākot tumšā mantojuma iekļaušanu tūrisma piedāvājumā, iedzīvotāju uzmanību šim jautājumam var pievērst, organizējot tumšā mantojuma iepazīšanas ekskursijas vietējiem iedzīvotājiem. Kā atklāj pētījumi, ļoti bieži vietējiem iedzīvotājiem trūkst faktos balstītu vietējās vēstures zināšanu. Šīs aktivitātes TPO īstenojamas kopā ar atmiņas institūciju – muzeju, memoriālu u. c. nozaru – profesionāļiem.

“Sabiedrībā jau ir viena daļa, kuriem nav viedokļa vispār, tad ir viena daļa, kuriem ir pozitīvs viedoklis, bet viņi par to nerunā. Un tad ir tie negatīvie, kuri bļauj viskaļāk. Un tad viņi rada to sajūtu, ka viss ir slikti. Es pieļauju, ka tāda ir neliela cilvēku saujņa, bet viņi ir ļoti skaļi un ļoti pamanāmi. [..] Pozitīvais viedoklis – tie vienkārši klusē, diemžēl tā tas visbiežāk ir.”

No intervijas ar Bauskas iedzīvotāju (Lauka pētījuma Bauskā dati, 2021.gads)

Digitālo tehnoloģiju izmantošana

Par to, ka tehnoloģijas kļuvušas par alternatīvu veidu, kā iespējams vēstīt par sāpīgo pagātņi mūsdienu auditorijai, liecina gan starptautiski, gan lokāli piemēri no memoriāliem un muzejiem, kas ar jauno tehnoloģiju un digitālo inovāciju palīdzību veido jaunus informatīva un izglītojoša satura produktus, piemēram, virkne muzeju digitalizē savu krājumu, veido virtuālās izstādes, 360 grādu panorāmas un tūres, tiešsaistes mācību materiālus un attālinātas nodarbības skolēniem. Papildus tam vērojamas arī tendences izmantot miksētās realitātes sniegtās iespējas vēstures interpretācijā, piemēram, virtuālās un papildinātās realitātes piedāvātās iespējas, kas palīdz izprast pagātnes notikumus, iegremdējoties virtuāli rekonstruētā vēsturiskā 3D vidē, – Žaņa Lipkes memoriālā Rīgā iespējams izmantot virtuālās realitātes brilles, lai apmeklētu pazemes slēptuvi un uzzinātu stāstu par lielāko ebreju glābšanas misiju nacistiskās Vācijas okupācijas laikā Latvijā.

Laika gaitā mainoties apbūvei un iedzīvotāju vēlmei aizmirst sāpīgos notikumus, nereti par sāpīgiem notikumiem pilsētvidē nav saglabājušās fiziskas liecības, turklāt lielākoties ebreju slepkavības holokausta laikā notika nomaļās, neapdzīvotās vietās. Pat ja ir uzstādītas piemiņas zīmes, tur ietvertā informācija par notikušo bieži vien ir ļoti lakoniska. Tomēr, lai saglabātu dzīvu atmiņu par notikušo, iespējamo informācijas trūkumu fiziskajā vidē iespējams papildināt ar tiešsaistes rīku palīdzību, piemēram, izmantojot mobilos audiogidus, papildinātās realitātes lietotnes, izvietot QR kodus, kas ved uz interneta vietnēm ar skaidrojošu informāciju u. tml. Īpaši izstrādāti mobilie audiogida maršruti, kas vēsta par ebreju kopienas vēsturi, holokaustu un ebreju glābējiem, pieejami gan Bauskā un Rēzeknē, gan Rīgā (izi.travel platformā).

Paralēli dažādiem ieguvumiem, ko var nodrošināt digitālās tehnoloģijas vēstures izziņas kontekstā, to lietojums būtu jāizvērtē uzmanīgi, izsverot plānotā digitālā satura ētiskos aspektus. Jāizvērtē publicējamo materiālu avoti, jāpārbauda fakti, interpretācijas stils, kā arī vizuālo materiālu izvēle, saglabājot cieņpilnu attieksmi pret upuriem, kā arī noteikti jāpadomā par emocionāli jūtīgu apmeklētāju un bērnu uztverei atbilstošu pieeju. Tāpat regulāri jāseko līdzi un jāatjauno ieviesto tehnoloģiju funkcionalitāte un drošība.

Vardarbības, cilvēku nāves un ciešanu atainošana digitālajā vidē vienlaikus saistāma ar vairākiem citiem problēmjaudājumiem, kas jāvērtē saistībā ar ciešanu “patērēšanas” un komercializācijas riskiem. Pārdomājot izvēlētos digitālos komunikācijas un interpretācijas

risinājumus tumšā mantojuma vietās, vērts apsvērt citviet identificētos riskus, kas iezīmē plašākas globālas “tumšo tehnoloģiju” tendences. Vai tā būtu videospēļu industrijas aizraušanās ar kara un “pirmās personas šaušanas” spēļu žanriem, vai sociālo mediju pārsātinājums ar tūrisma viedokļu līderu radītu saturu, kas meklē arvien sensacionālākas tēmas, vai masu tūrisma un digitālās vides mijiedarbības veidi, par ko liecina t. s. “Aušvicas selfiji”, kad tūristi sociālajos tīklos dalās ar situācijai nepiemērotām fotogrāfijām no vietām, kur notikušas necilvēcīgas zvērības.

Lai arī tumšā tūrisma jomā digitālās tehnoloģijas un lietotāju ģenerēts sociālo mediju saturs nereti raisa pretrunīgas sajūtas, vienlaikus jāatzīst, ka viedtālruņi un citas tehnoloģijas ir kļuvušas par tik ierastu ikdienas sastāvdaļu, ka arī tumšā mantojuma vietu uzturētājiem un tūrisma nozarei kopumā vērts iedziļināties to izmantošanas iespēju klāstā, lai piedāvātu kvalitatīvu, uzticamu un izglītojošu saturu. Jaunākā paaudze, iespējams, atšķiras ar to, ka tā vairs nav tik daudz ieinteresēta jau gatava, tradicionāla, unificēta tūrisma produkta saņemšanā, bet vēlas atrast savām interesēm pielāgotu piedāvājumu, kā arī veidot savu interpretāciju par gūto pieredzi, daloties ar pašu radītu saturu sociālajos tīklos. Interneta vide ļauj ceļotājiem ērti un ātri publicēt savu pieredzi un rekomendācijas par apmeklētajām vietām, tai skaitā, populārāajā ceļotāju tiešsaistes vietnē TripAdvisor lietotāju atsauksmes veido apskates objektu novērtējuma sarakstu katrā galamērķī, un šīs vietas ne vienmēr būs tās pašas, kuras pašvaldības pozicionē kā savu tūrisma vizitkarti. Ārvalstu ceļotājiem un vietējiem iedzīvotājiem var būt dažādas intereses apskatāmo vietu izvēlē, un ir tūristu segments, kas interesējas gan par vēstures izzināšanu, gan tumšā tūrisma vietām. Līdz ar tehnoloģiju pieejamību ikdienas dzīvē pašvaldībām un tūrisma satura veidotājiem ir vērts apsvērt, kā izmantot digitālās iespējas, lai par sarežģīto mantojumu vēstītu gan tūristiem, gan vietējiem iedzīvotājiem, jo īpaši domājot par jaunākās paaudzes interesēm un vajadzībām.

Rekomendācijas gidiem

Strādājot ar ceļotāju grupām un stāstot par sarežģītā vēsturiskā mantojuma vietām, gidi var saskarties ar dažādiem izaicinājumiem, kas saistīti gan ar notikumu komplekso dabu, gan pretrunīgiem ārvalstu vai vietējo ceļotāju uzskatiem par apskatāmo vietu un vēsturisko kontekstu ap to. Lai arī nav vienas receptes, kas palīdzētu gidiem interpretēt tumšo un neērto mantojumu, vērts pievērst uzmanību dažiem ieteikumiem, kas varētu palīdzēt šajā darbā.

- Pašvērtējums: kāda ir mana pozīcija un attieksme pret sarežģīto mantojumu; cik plašas ir manas zināšanas par to; kādu zināšanu un prasmju man trūkst, lai par to pilnvērtīgi stāstītu un varētu atbildēt uz papildu jautājumiem?
- Veiciet izpēti! Izmantojiet leģitīmus avotus un vēstures pētījumus, pārbaudiet faktus, lasot zinātniskās un populārzinātniskās publikācijas par vēsturi, mērķtiecīgi apmeklējiet vēstures muzejus, citus izglītojošus pasākumus par konkrētajām tēmām.
- Sarežģītais mantojums ir sarežģīts ne vien pagātnē, bet ir izaicinošs arī tagadnē, ņemot vērā iespējamās pretrunīgos viedokļus. Var nākties saskarties ar savstarpēji nesamierināmiem viedokļiem tūristu grupā, līdz ar to jāapdomā, kā mediēt iespējamās pretrunas, lai ļautu cilvēkiem kopā turpināt ekskursiju.
- Izstrādājot piedāvājumu, jāizvērtē, kādu vēstījumu vēlaties nodot, kāds būs izglītojošais piensums par tumšo mantojumu.
- Apzinieties, ka, interpretējot traumatiskus pagātnes notikumus, starp tūristiem var būt cilvēki, kam ir personiska/ģimenes saikne ar šiem notikumiem vai arī cita veida traumatiska pieredze, un ka tumšā mantojuma vieta var izraisīt spēcīgas emocionālas reakcijas. Apdomājiet empātiskas interpretācijas paņēmienus, kā komunicēt par cilvēku ciešanām un nežēlīgiem noziegumiem.
- Strādājot ar drūmā mantojuma tēmu, apsveriet iespēju veidot ekskursiju nevis kā "lekciju uz ielas", bet drīzāk kā sarunu ar cilvēkiem par viņu dažādajām pieredzēm. Apgūstot iekļaujošas un uz dialogu vērstas komunikācijas principus, varat censties veicināt sarunu arī klātesošo starpā. Dialoga veidošana paredz spēju ieklausīties citu viedoklī un pieredzē arī gidam.
- Vērtīgi būtu apmeklēt mediācijas treniņus, kā arī iesaistīties dažādos profesionālajos mūža/tālākizglītībasursos, kas ļautu veidot plašāku skatījumu uz sarežģītiem vēstures notikumiem, iegūt daudzpusīgas zināšanas un jaunas iemaņas, piemēram, iekļaujošas un uz dialogu vērstas komunikācijas principus.
- Nevairīties no neērto un nepatīkamo vēstures notikumu iekļaušanas stāstā par apskatāmo galamērķi, ja tie ir būtiski šīs lokācijas un kopienas vēsturē. Tumšā mantojuma noklusēšana var radīt iespaidu, ka vietējai sabiedrībai ir vienaldzīga attieksme pret šo mantojumu un tā saglabāšanu.
- Ziniet, kā rīkoties ārkārtas gadījumos, ja jūs vai tūristu grupa sastopas ar neiecietīgu izturēšanos, naida runu

vai cita veida uzbrukumiem, ko motivē aizspriedumi, balstīti uz etnisko, rases, reliģisko u. c. piederību. Plašāka informācija, kā rīkoties naida noziegumu gadījumā, pieejama Latvijas Cilvēktiesību centra vietnē (sk.: <https://cilvektiesibas.org.lv/lv/publications/zino-par-naida-noziegumiem-un-naida-runu-578/>).

Noderīgi resursi

Muzeji

Muzejs “Ebreji Latvijā”

Skolas iela 6, Rīga

<https://www.ebrejumuzejs.lv/>

Rēzeknes Zaļā sinagoga

Krāslavas iela 5, Rēzekne

<http://www.sinagoga.lv/>

Rīgas Geto un Latvijas holokausta muzejs

Maskavas iela 14a, Rīga

<http://www.rgm.lv/>

Liepājas ebreju kopienas vēstures muzejs

Atklātais sabiedriskais fonds “Liepājas ebreju mantojums”

Kungu iela 21, Liepāja

<http://liepajajewishheritage.lv/>

Žaņa Lipkes memoriāls

Mazais Balasta dambis 9, Rīga

<https://lipke.lv/>

Bauskas muzejs

Kalna iela 6, Bauska

<https://bauskasmuzejs.lv/>

Latvijas Okupācijas muzejs

Latviešu strēlnieku laukums 1, Rīga

<https://okupacijasmuzejs.lv/lv/>

Preiļu vēstures un lietišķās mākslas muzejs

Raiņa bulvāris 28, Preiļi

<https://www.preili.lv/lv/strukturvieniba/preilu-vestures-un-lietiskas-makslas-muzejs>

Muzejs “Ebreji Daugavpili un Latgalē”

Cietokšņa iela 38, Daugavpils

<http://www.jewishlatgale.lv/>

Ekspozīcija “Sirdsapziņas uguns”

Pils iela 12, Cēsis

<http://sirdsapzinasugunskurs.lv/>

Nevalstiskās organizācijas

Latvijas Ebreju kopiena

<https://jews.lv/lv/>

Biedrība “Shamir”

<http://shamir.lv/>

Fonds “Uniting”

<https://uniting.lv/vestures-mantojums/>

Pētniecības centri

Latvijas Universitātes Jūdaikas studiju centrs

Raiņa bulvāris 19, Rīga

<https://www.jsc.lu.lv/>

Literatūras avoti

Bērziņš, D. (2023). Holokausts Latvijā. Nacionālā enciklopēdija. Pieejams:

<https://enciklopedija.lv/skirklis/154017-holokausts-Latvij%C4%81>.

Bērziņš, D.; Opperman, P. (2016). The Rumbula Memorial. History and Present. Barkane, K. (ed.). Methodical materials “Holocaust commemoration in the Baltics”.

Rīga: Center for Judaic Studies at the University of Latvia, pp. 20–31.

Ezergailis, A. (1999). Holokausts vācu okupētajā Latvijā (1941–1944).

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. Pieejams:

<http://gramatas.lndb.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#issue:693990>.

Ērglis, Dz. (sast.) (2004). Holokausta izpēte Latvijā. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. Pieejams:

<https://www.president.lv/lv/media/5035/download>.

Kangeris, K., Neiburgs, U., Viksne, R. (2016). Aiz šiem vārtiem vaid zeme. Salaspils nometne 1941–1944. Rīga: Latvijas Mediji.

Kaufmans, M. (2014 [1947]).

Ebreju iznīcināšana Latvijā. Rīga: biedrība “Šamir”.

Melers, M. (2013). Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas.

Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts.

Neiburgs, U. (zin. red.) (2020). Viktora Arāja tiesas prāva. Rīga: Latvijas Mediji.

Urtāns, A. (2020). Ebreju kopienas traģēdija Kārsavā holokausta laikā. Pieejams:

<http://www.creativemuseum.lv/lv/raksti/dienasgramata/aigars-urtans-ebreju-kopienas-tragedija-karsava-holokausta-laika>.

Zellis, K. (zin. red.) (2015). Antisemitisma izpausmes: vēsture un mūsdienas. Rīga: Latvijas Cilvēktiesību centrs. Pieejams:
https://cilvektiesibas.org.lv/media/attachments/21/0%016/antisemitisma_brosura.pdf.

Citi avoti

[Atklātais sabiedriskais fonds “Liepājas ebreju mantojums”] (b. g.) Piemiņas vietas. Pieejams:
<http://liepajajewishheritage.lv/pieminas-vietas-2/>.

[Yad Vashem] (b. g.). The Liepāja Jewish Community During thw World War II. Available:
https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/valley/liepaja/photos_during_holocaust.asp.

[Latvijas Universitātes Jūdaikas Centrs] (b. g.). Holokausta memoriālās vietas Latvijā. Pieejams:
<http://memorialplaces.lu.lv/memorial-places/>.

[Latvijas Universitātes Jūdaikas Centrs] (b. g.).
Jews of Latvia: Names and Fates 1941–1945. Pieejams:
<https://www.names.lu.lv/>.

[Liepāja Jews in WWII] (b. g.). Jews in Liepāja, Latvia 1941–1945. Available:
<https://www.liepajajews.org/>.

[Muzejs “Ebreji Latvijā”] (b. g.). Pilsētas un vietas. Pieejams:
<https://www.ebrejumuzejs.lv/en/history/towns-and-places/>.

Bartrop, P. R. (ed.) (2023). Sources for Studying the Holocaust: A Guide. Abingdon, Oxon; New York, NY:Routledge.

Shtejman, I., Olehnovich, D., Volkovich, B., Rochko, I. i. dr. (2003). Holokost v Latgalii. Daugavpils: Daugavpilsskaja evrejskaja obshhina.

Atmiņu stāsti

Anderss, E. (2011). Latviešu vidū holokausta laikā. Rīga: Jumava.

Aivens, S. (2014). Debasis tik tumšas. Rīga: Vesta LK.

Barkāns, J. (2017). Noklusētās sāpes. Rīga: “ICEJ Latvija”.

Freimane, V. (2010). Ardievu, Atlantīda. Rīga: Atēna.
(Izdota arī krievu, vācu un lietuviešu valodā.)

Rivošs, E. (2006). Piezīmes. Rīga: Rīgas ebreju kopiena.

Mihelsone, F. (2017). Es izdzīvoju Rumbulā.
Rīga: Dienas Grāmata. (Izdota arī angļu un vācu valodā.)

Švābs, D. Dž. (2023). Izdzīvojušā bērna odiseja. No Latvijas caur nāves noietnēm līdz ASV. Atklātais sabiedriskais fonds "Liepājas ebreju mantojums". (Izdota arī angļu un krievu valodā.)

Umanovska, G.; Ļenskis, I. (red.) (2021). Es gribētu par kaut ko kļūt... Rīga: Muzejs "Ebreji Latvijā".

Ceļveži/kartes

Čakstiņa, K. (2017). Piemiņas vietu ceļvedis pa Rīgu un Rīgas apkārtni/ A Guide to Memorial Sites in Riga and Vicinity. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība.

Latvija : sinagogas, ebreju kapsētas, holokausta piemiņas vietas : ebreju vēstures piemiņas vietu karte = Lettland : Synagogen, jüdische Friedhöfe, Bestattungsorte der Opfer des Holocausts : Karte der Gedenkstätten der jüdischen Geschichte . 2.izd. Rīga: Ebreju draudze Šamir, 2015. Latviešu/vācu valodā.

Ročko, J. Ceļvedis "Ebreju Latgale" Daugavpils: [Josifs Ročko]; 2020, 3. izd latviešu/krievu val.], 2018, 2. izd. angļu val.).

Schily, D. (Hrsg.) (2021). Riga – Gedenken und Mahnung. Orte des Erinnerns. Niestetal: Volksbund Deutsche. Verfügbar:

https://www.volksbund.de/fileadmin/redaktion_BG/Mediathek/Informationsmaterial/Brosch%3Fre_Riga_201218_dt_final_screen_DS.pdf).

Schily, D. (Hrsg.) (2021). Riga: Commemoration and Admonition. Places of Remembrance. Niestetal: Volksbund Deutsche. Available:

https://www.volksbund.de/fileadmin/redaktion_BG/Mediathek/Informationsmaterial/Brosch%3Fre_Riga_201218_engl_final_screen_DS_1.pdf.

Vesterman, M. Juden in Riga: Auf den Spuren des Lebens und Wirkens einer ermordeten Minderheit : ein historischer Wegweiser. Riga: Museum und Dokumentationszentrum der Lettischen Gesellschaft für jüdische Kultur Edition Temmen; 3. verb. und erw. Ausg. in deutscher Sprache, 1995, 80 lpp.

Vestermanis, M. Fragments of the Jewish History of Riga: A Brief Guide-book with a Map for a Walking Tour. Riga: Museum and Documentation Centre of the Latvian Society of Jewish Culture, 1991, 31.lpp.

Vestermanis, M. Evrei v Rige. Fragmenty evrejskoj istorii na karte Rigi. Kratkij putevoditel, Riga: Muzej i centr dokumentacii Latvijskogo obshhestva evrejskoj kultury, 1992.

Digitālie tūrisma resursi

Mobilais audiogids “Ebreju Rēzekne”. Pieejams:
<https://izi.travel/ru/7db8-ebreju-rezekne/lv>.

Mobilais audiogids “Bauskas Ebreju stāsts”. Pieejams:
<https://izi.travel/en/db66-bauskas-ebreju-stasts/lv>.

Mobilais audiogids “Pagrīdes Rīga” (par ebreju slēpšanas vietām, izceļot arī geto un citas koncentrācijas nometņu/piemiņas vietas; latviešu, angļu, krievu un vācu valodā). Pieejams:
<https://www.izi.travel/en/acde-pagrides-riga/lv>.

Projekts “Pagrīdes Rīga”. Pieejams:
<http://www.pagridesriga.lv/lv/>.

Rīgas Geto un Holokausta muzeja 360 grādu virtuālā tūre. Pieejams:
<http://rgmvirtualtours.lv/>.

Virtuālā tūre “Kuldīgas ebreju vēsture digitālajā vidē”. Pieejams:
<http://biblioteka.kuldiga.lv/?id=1487&r=Virtu%C4%81l%C4%81-t%C5%ABre-%E2%80%9CKuld%C4%ABgas-ebreju-v%C4%93sture-digit%C4%81laj%C4%81-vid%C4%93%E2%80%9D>.

Virtuālā tūre Rīgas Geto teritorijā ar audiogidu. Pieejams:
<http://www.rgm.lv/in-their-shoes/?lang=lv>.

Izmantotā literatūra

- Apine, I. (2007). Čigāni (romi) Latvijā. Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts.
- Ashworth, G. J.; & Isaac, R. K. (2015). Have we illuminated the dark? Shifting perspectives on 'dark' tourism. *Tourism Recreation Research*, N° 40(3), pp. 316–325.
- Beech, J. (2000). The enigma of holocaust sites as tourist attractions-the case of Buchenwald. *Managing Leisure*, N° 5(1), pp. 29–41.
- Bērziņš, D. (2015). Sociālās atmiņas ētika un komunikācija: holokausta diskurss Latvijā (1945–2014). Rīga: LU Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Bērziņš, D. (2016). Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR: 1944–1948. *Latvijas Universitātes Vēstures Žurnāls*, Nr. 1(96), 45.–73. lpp.
- Biran, A.; Poria, Y. (2014). Reconceptualising dark tourism. Sharpley, R.; Stone P. (eds). *Contemporary Tourist Experience*. Routledge, pp. 75–86.
- Biran, A.; Poria, Y.; Oren, G. (2011). Sought experiences at (dark) heritage sites. *Annals of Tourism research*, N° 38(3), pp. 820–841.
- Cohen, E. H. (2011). Educational dark tourism at an in populo site: The Holocaust Museum in Jerusalem. *Annals of Tourism Research*, N° 38(1), pp. 193–209.
- Farmaki, A. (2013). Dark tourism revisited: A supply/demand conceptualisation. *International Journal of Culture, tourism and hospitality Research*, 7(3), pp. 281–292.
- Foley, M.; Lennon, J. J. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*, N° 2(4), pp. 198–211.
- Hartmann, R. (2014). Dark tourism, thanatourism, and dissonance in heritage tourism management: New directions in contemporary tourism research. *Journal of Heritage Tourism*, 9(2), pp. 166–182.
- Hartmann, R. (2018). Tourism to memorial sites of the Holocaust. Stone, P. R.; Hartmann, R.; Seaton, A. V.; Sharpley, R.; White, L. (eds.). *The Palgrave handbook of dark tourism studies*. Palgrave Macmillan, pp. 469–507.
- Hartmann, R., Lennon, J., Reynolds, D.P., Rice, A., Rosenbaum, A.T. & Stone, P., R. (2018) The history of dark tourism, *Journal of Tourism History*, 10:3, 269-295.
- Isaac, R. K.; Çakmak, E. (2014). Understanding visitor's motivation at sites of death and disaster: the case of former transit camp Westerbork, the Netherlands. *Current Issues in Tourism*, 17(2), pp. 164–179.

- Lacanienta, A., Ellis, G., Hill, B., Freeman, P., & Jiang, J. (2020). Provocation and related subjective experiences along the dark tourism spectrum. *Journal of Heritage Tourism*, 15(6), 626-647.
- Lennon, J. J.; Foley, M. (1999). Interpretation of the unimaginable: the US Holocaust Memorial Museum, Washington, DC, and "dark tourism". *Journal of Travel Research*, № 38(1), pp. 46-50.
- Lewis, H.; Schrier, T.; Xu, S. (2021). Dark tourism: motivations and visit intentions of tourists. *International Hospitality Review*, 36(1), pp. 107-123.
- Light, D. (2017). Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy relationship with heritage tourism. *Tourism Management*, 61, pp. 275-301.
- Lipša, I. (2017). LGBTI vēsture Latvijā pēdējos 100 gados. Rīga: Mozaika.
- Lipša, I. (2017). VDK ietekme un padomju Latvijas ārzemju tūrisma iestāžu vadošais personāls: Vissavienības akciju sabiedrības "Intūrists" Rīgas nodaļa un tās operatīvā vadība (1957-1992). *Latvijas vēstures institūta Žurnāls*, nr. 2(103), 84.-85. lpp.
- Logan, W.; Reeves, K. (eds.) (2008). *Places of pain and shame: dealing with difficult heritage*. Routledge.
- Magee, R.; Gilmore, A. (2015). Heritage site management: from dark tourism to transformative service experience? *The Service Industries Journal*, 35(15-16), pp. 898-917.
- Melers, M. (2013). Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas. Rīga, LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Miles, W. F. (2002). Auschwitz: Museum interpretation and darker tourism. *Annals of tourism research*, 29(4), pp. 1175-1178.
- Poria, Y. (2013). The four musts: See, learn, feel, and evolve. *Journal of Heritage Tourism*, 8(4), pp. 347-351.
- Reynolds, D. (2016) Consumers or witnesses? Holocaust tourists and the problem of authenticity. *Journal of Consumer Culture*, 16 (2), pp. 334-353.
- Roberts, C.; Stone, P. (2014). Dark tourism and dark heritage: Emergent themes, issues and consequences. Convery, I.; Corsane, G.; Davies, P. (eds.). *Displaced heritage: Responses to disaster, trauma and loss*. Woodbridge: Boydell Press, pp. 9-18.
- Rozenberga-Garda, I., Zellis, K. (2015). Atceroties genocīdu: Romu iznīcināšana nacistu okupācijas laikā Latvijas romu kolektīvajā atmiņā. *Latvijas vēstures institūta Žurnāls*, nr. 2 (95), 64.-95. lpp.
- Ruduša, R. (2012). *Pagrīdes citādība. Homoseksuāļi padomju Latvijā*. Rīga: Mansards.

- ming 'to Terms' with Sicily's Fascist Past. IN *Heritage Keywords: Rhetoric and Redescription in Cultural Heritage*, K. Lafrenz Samuels and T. Rico (eds). Boulder: University Press of Colorado, 111-128.
- Seaton, A. V. (1996). Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*, no. 2(4), pp. 234-244. Available: <https://doi.org/10.1080/13527259608722178>.
- Stone, P. (2006). A Dark Tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *Tourism*, N° 54(2), pp. 145-160.
- Stone, P. (2013). Dark tourism scholarship: A critical review. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, N° 7(3), pp. 307-318. Available: <https://doi.org/10.1108/IJCTHR-06-2013-0039>.
- Thomas, S. E.; Herva, V. P.; Seitsonen, O.; Koskinen-Koivisto, E. (2019). Dark Heritage. *Encyclopedia of Global Archaeology*.
- Timothy, D. J. (2014) Contemporary cultural heritage and tourism: Development issues and emerging trends. *Public Archaeology*, 13(1-3), pp. 30-47.
- Timothy, D. J.; Boyd, S. W. (2003). *Heritage tourism*. Essex: Pearson Education, 327p.
- Tunbridge, J. E.; Ashworth, G. J. (1996). *Dissonant heritage: The management of the past as a resource of conflict*. Wiley.
- Van der Steina, A.; Rozīte, M.; Strods, K. (2023). Latvijas iedzīvotāju attieksme pret holokausta vietu iekļaušanu tūrismā. Van der Steina, A.; Runce, I. (zin. red.). *Sarežģītais mantojums: holokausta vietas Latvijā tūrisma un atmiņas kultūras mijiedarbībā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 167.-186. lpp. Pieejams: <https://doi.org/10.22364/RAXF4831.08>.
- Wight, A. C. (2020). Visitor perceptions of European Holocaust Heritage: A social media analysis. *Tourism Management*, 81, pp. 104-142.